ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

ΤΡΙΠΟΛΗ 2015

MANTINEIA

ΓΕΝΙΚΗ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ & ΚΕΙΜΕΝΑ
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου

ΣΥΜΒΟΛΗ (ΚΕΦΑΛΑΙΑ Ι.4 & ΙΙ.3)
Ευαγγελία Αργυροπούλου

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

©2015, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ - ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΕΚΤΥΠΩΣΗ

Cloudprint
Digital & Display Products

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Η καθ' οιονδήποτε τρόπο και μέσο αναπαραγωγή, δημοσίευση, μετάφραση ή χρησιμοποίηση όλου ή μερών αυτού του βιβλίου απαγορεύεται χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη, εξαιρουμένης της ονομαστικής επιστημονικής αναφοράς.

General - Scientific editor & Text:
Anna-Vasiliki Karapanagiotou

Contribution (chapters I.4 & II.3)
Evangelia Argyropoulou

MANTINEIA
ARCHAEOLOGICAL GUIDE

©2015, Ephorate of Antiquites of Arcadia, Tripolis

Printed in Greece - All Rights reserved

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

ΓΕΝΙΚΗ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
& ΚΕΙΜΕΝΑ
ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ

ΤΡΙΠΟΛΗ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ - CONTENTS

Πρόλογος.....11

I. Η ταυτότητα της πόλης – κράτους

1. Μαντινική. Η επικράτεια της αρχαίας Μαντίνειας.....15
2. Ιστορική αναδρομή. Από το μύθο στην προϊστορία και ιστορία.....22
3. Δημοκρατικό πολίτευμα.....30
4. Νομίσματα.....32

II. Παλαιότερες έρευνες – νέες δράσεις

1. Περιηγητές και πρώτοι ερευνητές.....41
2. Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία.....43
3. Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου.....46
4. Παράλληλες δράσεις.....58

III. Περιήγηση στην αρχαία πόλη

1. Η οχύρωση και το πολεοδομικό σχέδιο.....64
2. Η Αγορά και τα μνημεία της.....69
2.1. Ο δυτικός τομέας.....72
- Θέατρο.....72
- Ναός της Ήρας.....72
- Ιερό του Διός Σωτήρος.....76
- Δύο ναόσχημα κτίρια.....77
- Ηρώο του Ποδάρου.....79

2.2. Ο βόρειος και ανατολικός τομέας.....82
- Στοά.....83
- Εξέδρα της Επιγόνης και παλιά Αγορά.....83
- Άλλα οικοδομήματα.....88
- Λουτρά.....88

2.3. Ο νότιος τομέας.....93
- Διπλή Στοά ("Βουλευτήριο").....93
- Μνημεία της πόλης.....96

IV. Στα περίχωρα της πόλης

1. Το ιερό του Ιππίου Ποσειδώνος....102
2. Νεκροταφεία....104
3. Γκορτσούλι....106

Επίλογος....109
Συντελεστές του έργου....110
Υπομνηματισμός εικόνων....111

V. Mantineia

- Mantineia and the Mantinike....118
- The Agora and its monuments. The Theater and the Podareio....118
- The north sector of the Agora....119
- The south and east sector of the Agora....120
- Sanctuaries and cults in the Agora....120
- The city plan and the fortification wall....121

Project contributors....123
List of figures....127
Βιβλιογραφία/Bibliography....128

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Με το έργο στον αρχαιολογικό χώρο Μαντίνειας ολοκληρώθηκαν το 2015 οι παρεμβάσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (πρώην ΛΘ' ΕΠΚΑ) για την αναβάθμιση πολιτιστικών υποδομών και ανάδειξη μνημείων και χώρων στο Δήμο Τρίπολης Περιφερειακής Ενότητας Αρκαδίας. Είχαν προηγηθεί η επανέκθεση του αρχαιολογικού μουσείου Τεγέας και η ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού. Και τα τρία έργα χρηματοδοτήθηκαν από ευρωπαϊκά κονδύλια μέσω του προγράμματος ΕΣΠΑ.

Μέσα από ένα πρόγραμμα παρεμβάσεων που υλοποιήθηκε μέσα σε μία τετραετία (2011-2014) δίνεται πλέον η δυνατότητα σε όλους να περιηγηθούν και να γνωρίσουν τα μνημεία της Μαντίνειας, μίας αρχαίας αρκαδικής πόλης, η οποία εντοπίζεται σε μικρή απόσταση βόρεια της σημερινής πρωτεύουσας του νομού. Με αυτό τον τρόπο μπορούν να κατανοήσουν την ιστορική διαδρομή της πόλης, που έμεινε στην ιστορία ως η ελληνική πόλη με την παλαιότερη μορφή δημοκρατικού πολιτεύματος.

Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Μαντίνειας δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συνδρομή ενός επιτελείου συνεργατών διαφόρων ειδικοτήτων, οι οποίοι αναφέρονται αναλυτικά στο τέλος του παρόντος εντύπου. Ξεχωριστά θα ήθελα εδώ να ευχαριστήσω τους στενότερους συνεργάτες μου: την Ευαγγελία Αργυροπούλου, αρχαιολόγο ΜΑ, την Κωνσταντίνα Μπουλουγούρη, φύλακα αρχαιοτήτων του χώρου και τον Γιώργο Τζέμη, εργατοτεχνίτη της Εφορείας. Η υποστήριξη των διοικητικών διαδικασιών βασίστηκε στη δημιουργική συνεργασία τόσο με την Ειδική Υπηρεσία Τομέα και Πολιτισμού του ΥΠ.ΠΟ.Α. όσο και με την Ενδιάμεση Διαχειριστική Αρχή της Περιφέρειας Πελοποννήσου.

Τη δρα. Λίνα Μενδώνη, τέως Γενική Γραμματέα του ΥΠ.ΠΟ.Α., τη δρα. Μαρία Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη, Γενική Γραμματέα του ΥΠ.ΠΟ.Α και τον Πέτρο Τατούλη, Περιφερειάρχη Πελοποννήσου, ευχαριστώ προσωπικά για το συνεχές ενδιαφέρον με το οποίο περιέβαλαν το πρόγραμμα.

Οι πύλες του αρχαιολογικού χώρου της Μαντίνειας έχουν ανοίξει για το κοινό και περιμένουμε με ενθουσιασμό την ανταπόκρισή σας.

Τρίπολη, Σεπτέμβριος 2015

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Δρ. Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
MANTINEIA
Φυλακείο
Ancient tower
Φυλακείο
Ancient tower
Σκόπι
Skopi

I.
Η ταυτότητα της πόλης – κράτους

Χαρτης Νομου Αρκαδιας

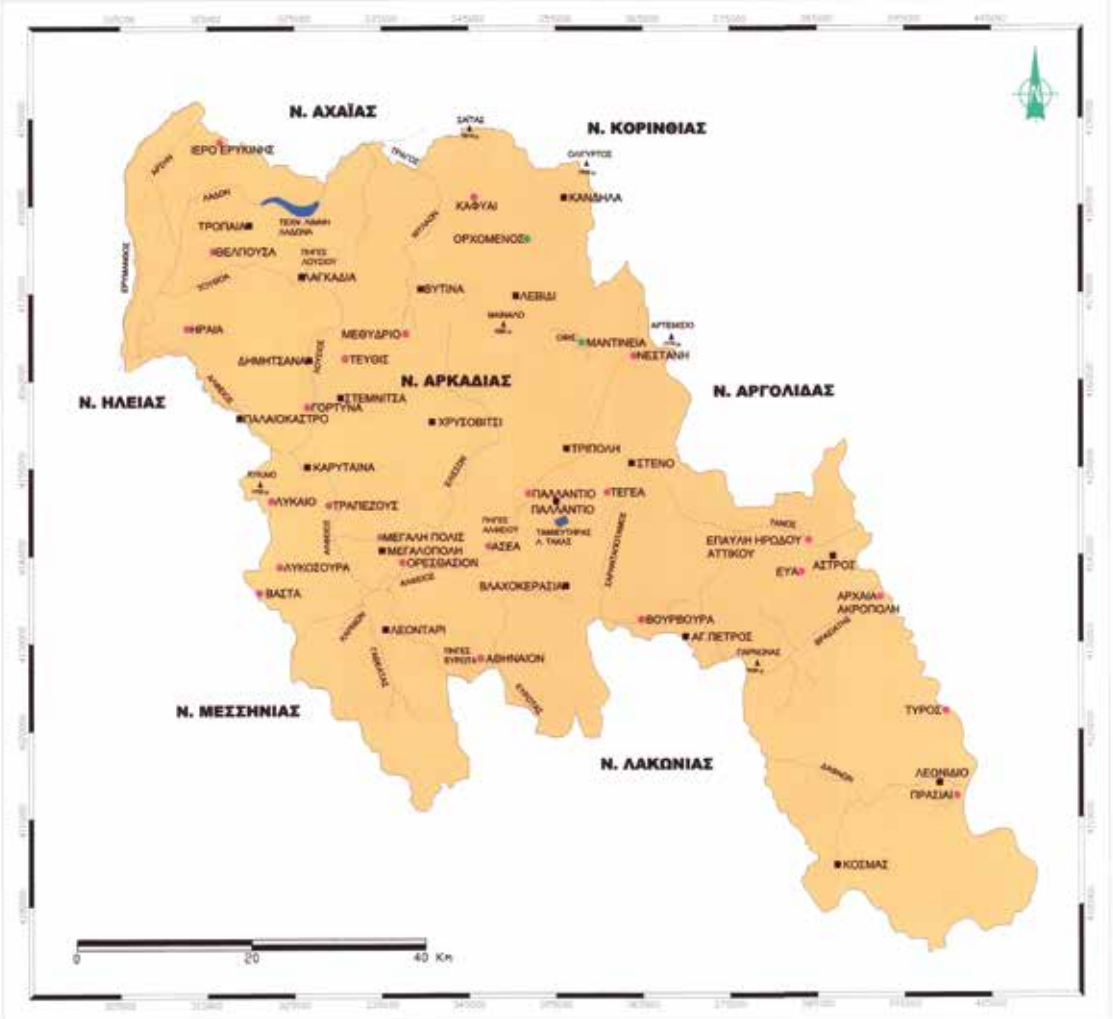

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΟΛΕΙΣ & ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΝΕΟΣ ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΟΔΡΟΜΟΣ

ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙΟ

ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

ΛΙΜΝΕΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ:

Οργανωμένοι χώροι

Μη οργανωμένοι χώροι

Πηγές δεδομένων: ΕΦ. Α. ΑΡΚΑΔΙΑΣ, ΓΥΣ, Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς (ΕΓΣΑ' 87)

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΡΚΑΔΙΑΣ
Τρίπολη, 2015

εικ. 1

Ι. Η ταυτότητα της πόλης – κράτους

1. Μαντινική. Η επικράτεια της αρχαίας Μαντίνειας

Στο κέντρο της Πελοποννήσου, βόρεια της Τρίπολης, σε υψόμετρο 624 έως 640 μέτρα απλώνεται το μαντινικό πεδίο, η μεγαλύτερη πεδιάδα της ανατολικής Αρκαδίας **(εικ. 1)**. Στην περιοχή αυτή αναπτύχθηκε κατά την αρχαιότητα η πόλη της Μαντίνειας. Η επικράτεια που ήλεγχε η πόλη ήταν πολύ μεγαλύτερη και καταλάμβανε έκταση 295 τ. χλμ. περίπου **(εικ. 3)**.

Βόρεια το όρος Αρμενιάς (1.756 μ.) και μία χαμηλή σειρά λόφων γνωστή από τον Παυσανία (8.12.8-9) ως Αγχισία (900 μ.) χώριζε τη Μαντίνεια από την επικράτεια της αρκαδικής πόλης του Ορχομενού. Το νότιο όριο προς την Τεγέα αποτελούσε η στενή πεδιάδα που διαμορφώνεται ανάμεσα στο όρος Κόμπριτζα (γνωστότερη και ως Καπνίστρα, 997 μ.) και η μύτη του Μύτικα (1.007 μ.), κοντά, δηλαδή, στο σημερινό χωριό Σκοπή του Δήμου Τρίπολης. Ανατολικά του κεντρικού πυρήνα υψώνεται το όρος Αλήσιον (κοινώς Μπαρμπέρι) με τη νότια προεξοχή του, το Στραβομύτι (800 μ.), τα οποία ορίζουν από δυτικά δύο μικρές κοιλάδες, της Νεστάνης και του Λουκά, που αποτελούσαν ομοίως τμήμα της επικράτειας της αρχαίας Μαντινικής. Η πεδιάδα μεταξύ των χωριών Νεστάνης και Σάγκα ήταν γνωστή στην αρχαιότητα ως *Ἀργόν Πεδίον* (δηλαδή χέρσος κάμπος, Παυσανίας 8.7.1.), γιατί τα νερά που την κατέκλυζαν κατά την περίοδο των βροχών εμπόδιζαν την καλλιέργειά της **(εικ. 2)**. Ακόμα πιο πίσω υψώνεται ο ορεινός επιβλητικός όγκος του Αρτεμισίου Όρους (1.771 μ.), που χώριζε τη Μαντινική από την Αργολίδα (Παυσανίας 8.6.4-6).

εικ. 2

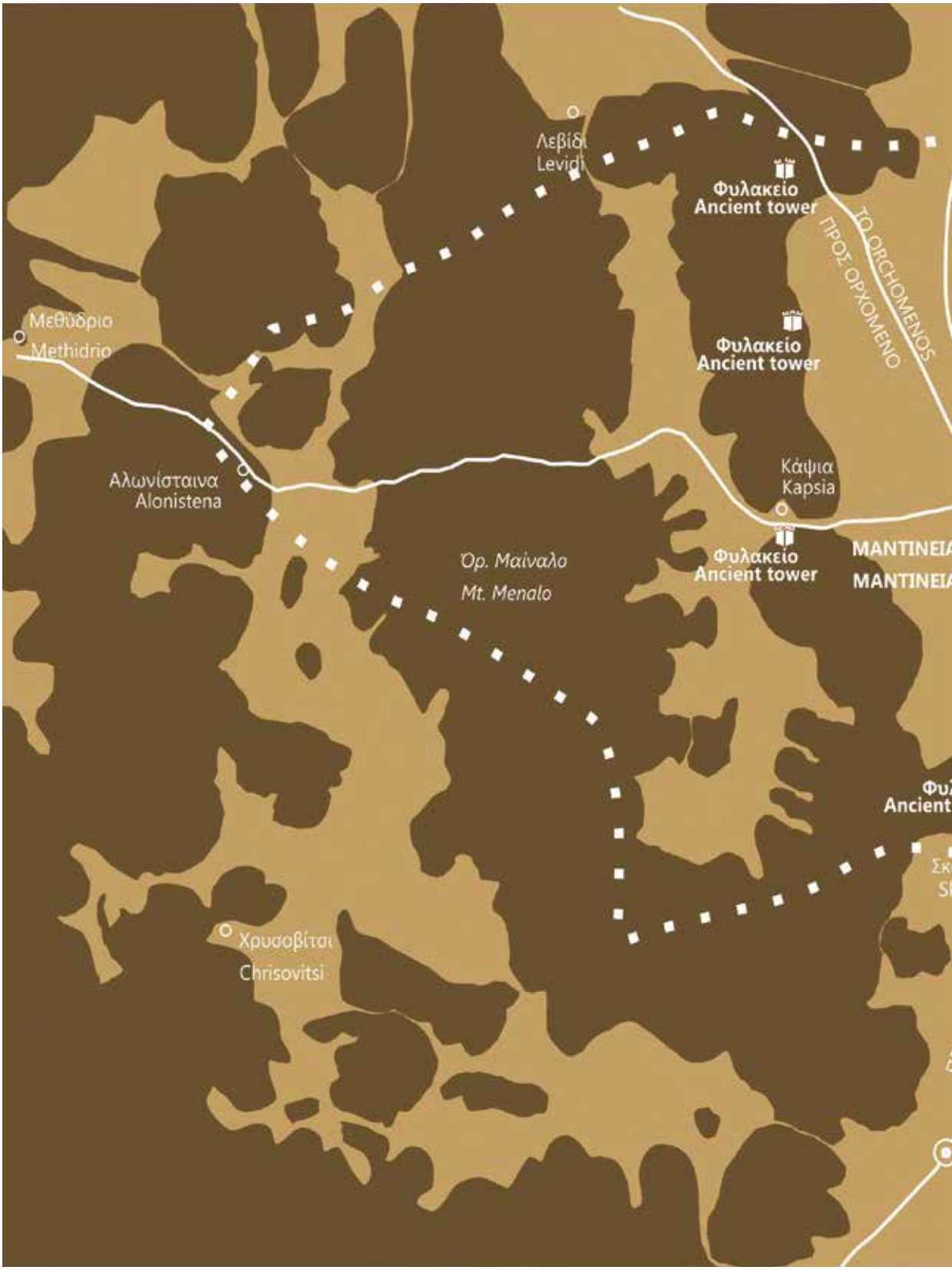
Λεβίδι
Levidi
Φυλακείο
Ancient tower
ΤΟ ORCHOMENOS
ΠΡΟΣ ΟΡΧΟΜΕΝΟ
Μεθύδριο
Methidrio
Φυλακείο
Ancient tower
Αλωνίσταινα
Alonistena
Κάψια
Kapsia
Φυλακείο
Ancient tower
MANTINEIA
MANTINEIA
Όρ. Μαίναλο
Mt. Menalo
Χρυσοβίται
Chrisovitsi

εικ. 3

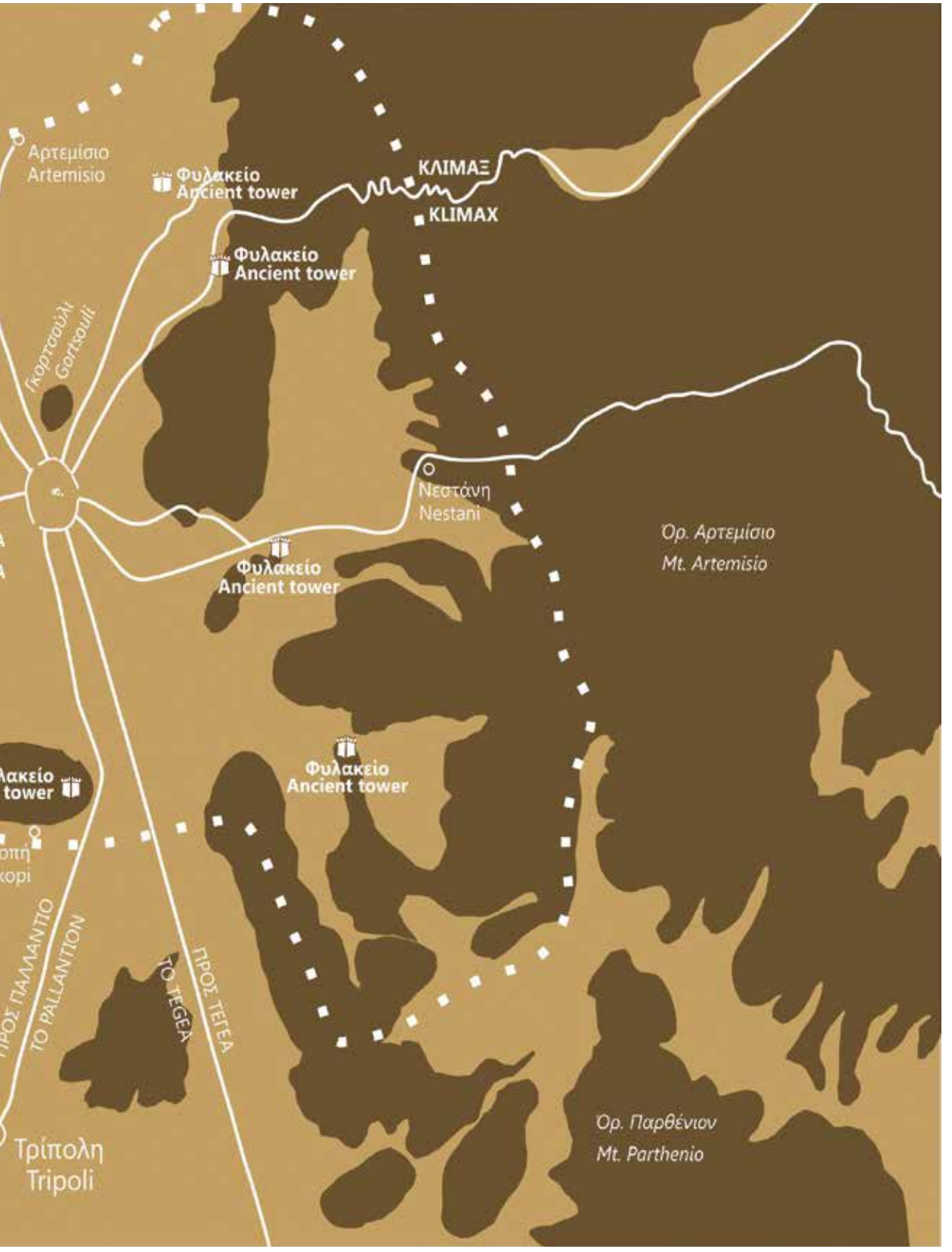
Αρτεμίσιο
Artemisio
Φυλακείο
Ancient tower
ΚΛΙΜΑΞ
KLIMAX
Φυλακείο
Ancient tower
Γκορτσούλι
Gortsouli
Νεστάνη
Nestani
Φυλακείο
Ancient tower
Όρ. Αρτεμίσιο
Mt. Artemisio
Φυλακείο
Ancient tower
ΠΡΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟ
TO PALLANTION
TO TEGEA
ΠΡΟΣ ΤΕΓΕΑ
Τρίπολη
Tripoli
Όρ. Παρθένιον
Mt. Parthenio

Το δυτικό όριο της επικράτειας της Μαντίνειας δεν ήταν σταθερό κατά την αρχαιότητα. Στα χρόνια του Παυσανία εκτεινόταν έως τις δυτικές πλαγιές του ορεινού όγκου του Μαινάλου, κοντά στο χωριό Κάψια, εκεί που σήμερα αναπτύσσονται οι δημοφιλέστεροι χειμερινοί τουριστικοί προορισμοί της Αρκαδίας, έφθανε δε ως την θέση «Πετροσάκα», βορειοδυτικά του σημερινού χωριού Αλωνίσταινα, η οποία κατά τον Παυσανία (8.12.4) αποτελούσε το όριο της χώρας των Μεγαλοπολιτών και των Μαντινέων.

Ένα πυκνό και καλοοργανωμένο οδικό δίκτυο εξασφάλιζε κατά την αρχαιότητα την επικοινωνία τόσο ανάμεσα στην πόλη της Μαντίνειας με τους άλλους οικισμούς και πυρήνες της Μαντινικής όσο και την επικοινωνία με άλλες περιοχές της Αρκαδίας και της Πελοποννήσου γενικότερα. Ό,τι πιο σημαντικό έχει να παρουσιάσει η τεχνογνωσία των αρχαίων Ελλήνων στην Πελοπόννησο, όσον αφορά στο οδικό δίκτυο, σώζεται στην κορυφή του Λυρκείου Όρους, στα σύνορα Αρκαδίας – Αργολίδας. Ακριβώς πάνω από το σημείο που σήμερα έχει διανοιχθεί η σήραγγα του Αρτεμισίου στη θέση που είναι γνωστή ως «Πόρτες», «Πορτίτσα» ή «Μαρμαρένια Σούδα» και σε υψόμετρο 1.112,73 μ. σώζεται μία τεχνητή δίοδος για την ευχερέστερη υπερκέραση της κορυφογραμμής. Η δίοδος ένωνε το οδικό δίκτυο της Αργολίδας και της Αρκαδίας και ειδικότερα διευκόλυνε την κίνηση των τροχοφόρων που διέσχιζαν την αρχαία αμαξήλατη οδό από το Άργος στη Μαντίνεια. Πρόκειται για τη γνωστή από τον Παυσανία (8.6.4) Κλίμακα **(εικ. 4)**.

εικ. 4

εικ. 5

Η θέση της Μαντίνειας μέσα σε μία πεδιάδα ανοικτή από παντού την καθιστούσε εύκολο στόχο σε επίδοξους εισβολείς **(εικ. 6)**. Για αυτό το λόγο αναπτύχθηκε ένα οργανωμένο αμυντικό δίκτυο σε θέσεις απολύτως επίκαιρες για το συστηματικό έλεγχο της επικράτειας της πόλεως – κράτους. Το δίκτυο περιελάμβανε λιθόκτιστα παρατηρητήρια ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, γνωστά με τους όρους *φρούριον, φυλακεῖον, φυλάκιον, φυλακτήριον*. Ιδρυμένα σε υψώματα της μαντινικής επικράτειας που δεν ξεπερνούσαν τα 1.000 μέτρα τα παρατηρητήρια αυτά προσέφεραν απρόσκοπτη θέα και λειτουργούσαν ως σημεία αναμετάδοσης σημάτων.

Το πιο γνωστό μνημείο του αμυντικού δικτύου της Μαντίνειας βρίσκεται κοντά στην Τρίπολη, είναι το φρυκτώριο στη θέση «Ανεμόμυλος» του λόφου Μύτικας (κοινώς Μπεντένι), αμέσως βόρεια του χωριού Σκοπή, με πανοραμική θέα στο μεγαλύτερο τμήμα του οροπεδίου της Τρίπολης (υψόμετρο 750 μ.)
(εικ. 5). Έχει τετράγωνο σχήμα και διατηρείται σε ύψος 1 – 3 δόμων. Η περιοχή του παρατηρητηρίου αυτού ονομάστηκε Σκοπή, αφού σύμφωνα με τον Παυσανία (8.11.7) εκεί μεταφέρθηκε τραυματισμένος ο Θηβαίος στρατηγός Επαμεινώνδας, λίγο πριν ξεψυχήσει και παρακολουθούσε τη μάχη της Μαντίνειας του 362 π.Χ. Θέα στο πεδίο του Λουκά, στη νοτιοανατολική Μαντινική, προσφέρει το αρχαίο φυλακείο, στο λόφο του Αγίου Γεωργίου του Λουκά. Το ομώνυμο νεότερο ναΰδριο έχει εν μέρει χρησιμοποιήσει ως θεμέλιο το αρχαίο μνημείο. Απέναντι από τη Νεστάνη, στη θέση «Τρυφώνι» ή «Άγιος Τρύφωνας» – από το μικρό παρακείμενο προσκυνητάρι – διατηρείται σε ύψος 2 δόμων ένα άλλο φρυκτώριο του αμυντικού συστήματος της Μαντίνειας. Έχει πανοραμική θέα προς το *Ἀργόν Πεδίον* και μέρος του οροπεδίου της Τρίπολης. Τέλος, στη βόρεια βορειοδυτική ομαλή πλαγιά του Πικερνιώτικου όρους, βόρεια του σημερινού χωριού

εικ. 6

Πικέρνι μπορεί να επισκεφθεί κανείς ένα παρόδιο φυλακείο της Μαντίνειας. Βρίσκεται στη θέση «Παλαιοχώρι», έχει ορθογώνιο σχήμα και σώζεται σε ύψος 5 δόμων.

2. Ιστορική αναδρομή. Από το μύθο στην προϊστορία και ιστορία

Ως μυθικό ιδρυτή της πόλης αναφέρει ο Παυσανίας τον Μαντινέα, εγγονό του γενάρχη των Αρκάδων Πελασγού και γιο του Λυκάονος, στον οποίο αποδίδεται η μετάβαση της Μαντίνειας από τη φυλετική δομή στην πολιτειακή οργάνωση.

Στην Ιλιάδα (Β 607) μαρτυρείται το όνομα *Μαντινέη*. Ο Όμηρος, αναφερόμενος στις αρκαδικές περιοχές που συμμετείχαν στην τρωική εκστρατεία, περιλαμβάνει και τη Μαντίνεια, την οποία χαρακτηρίζει *ἐρατεινή* (ευτυχισμένη).

Κατά την προϊστορική περίοδο (έως το 1100 π.Χ.) το σημαντικότερο κέντρο της Μαντινικής ήταν ο λόφος Γκορτσούλι (112 μ.), ο οποίος υψώνεται απομονωμένος σε απόσταση ενός χιλιομέτρου περίπου βόρεια από την πόλη των κλασικών χρόνων **(εικ. 7)**. Το Γκορτσούλι ταυτίζεται με την *Πτόλιν*, που αναφέρει ο Παυσανίας ως έδρα της επικράτειας του μυθικού Μαντινέα (8.8.4). Σύμφωνα με τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα, ο λόφος κατοικείται ήδη από τη νεολιθική εποχή (6000-3000 π.Χ.) και καθ'

εικ. 7

όλη τη διάρκεια της προϊστορικής περιόδου. Κατά τη μυκηναϊκή περίοδο (1500 – 1100 π.Χ.) η *Πτόλις* ενισχύεται με οχυρωματικό τείχος και, λόγω της γεωγραφικής θέσης της, γίνεται πιθανότατα έδρα του τοπικού ηγεμόνα της μαντινικής πεδιάδας. Μικρότερες εγκαταστάσεις αναπτύχθηκαν στα διάφορα υψώματα, που περιέβαλαν το μαντινικό πεδίο. Ηδη από τη νεολιθική εποχή κατοικήθηκε η Πανηγυρίστρα της Νεστάνης, λίγο αργότερα ο λόφος του Αγίου Γεωργίου, σε απόσταση 1,5 χιλιομέτρου περίπου βόρεια του χωριού Λουκά, ενώ στη μυκηναϊκή εποχή ιδρύεται η εγκατάσταση πλησίον του Αρτεμισίου, στο λόφο Προφήτη Ηλία, σε μικρή απόσταση βόρεια από το Γκορτσούλι **(εικ. 3)**.

Ένα μεγάλο ζήτημα που διαμόρφωσε την οικιστική εικόνα στην ανατολική Αρκαδία κατά την πρώιμη αυτή εποχή ήταν οι μεγάλες κλειστές λεκάνες και τα οροπέδια που μετατρέπονταν σε λίμνες ή έλη τους χειμερινούς μήνες, ενώ οι καταβόθρες δεν επαρκούσαν για τη φυσική αποστράγγιση των υδάτων. Τα λεκανοπέδια αυτά υφίσταντο τις καταστροφικές συνέπειες από τις πλημμύρες που εμπόδιζαν τη μόνιμη κατοίκηση, την εκμετάλλευση της γης αλλά προκαλούσαν και ασθένειες, όπως ελονοσία. Είναι πιθανότατο, λοιπόν, ότι αυτές οι περιοχές κατοικήθηκαν σε μόνιμη βάση και αναπτύχθηκαν οικιστικά μόνον αφότου οι κάτοικοι προέβησαν σε επεμβάσεις αποξήρανσης και εκμετάλλευσης των πεδιάδων με τη δημιουργία αποστραγγιστικών έργων. Προβληματική παραμένει η χρονολόγηση της έναρξης αυτών των εγγειοβελτιωτικών έργων. Στη Μαντίνεια, τη μεγαλύτερη κλειστή λεκάνη της Αρκαδίας και έναν από τους ευφορότερους κάμπους της, κατασκευάστηκε ανάχωμα στο νοτιότερο και στενότερο σημείο της πεδιάδας, που εμπόδιζε τα νερά να εξαπλωθούν και να την πλημμυρίσουν. Λείψανα του τεχνικού αυτού έργου – το οποίο δεν σώζεται πλέον – παραδίδουν περιηγητές ότι είδαν πλησίον της Σκοπής, στο όριο Μαντινέων και Τεγεατών, σημαντικότατο στρατηγικό σημείο και πεδίο σημαντικότατων μαχών. Σύμφωνα με τον J. Knauss τα έργα αυτά στην Αρκαδία ανάγονται στον 14ο και 13ο αιώνα π.Χ., δηλαδή στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή.

Μετά την πτώση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων (1100 π.Χ.) και κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους οι Μαντινείς ζουν σε μικρές αυτοδιοίκητες κοινότητες.

Κατά την αρχαϊκή εποχή οι διαρκείς αγώνες της Σπάρτης για την επέκταση και εδραίωση της στρατιωτικής δύναμής της οδήγησαν στη δημιουργία της πελοποννησιακής συμμαχίας μετά το 560 π.Χ., στην οποία μετείχαν οι περισσότερες πόλεις της Πελοποννήσου, πλην του Άργους. Οι Μαντινείς εντάχθηκαν στη συμμαχία περί το 550 π.Χ. και παρέμειναν πιστοί στη Σπάρτη έως τον Πελοποννησιακό πόλεμο. Η στάση τους αυτή υπαγορεύθηκε πιθανόν από τις διαρκείς προστριβές μεταξύ Μαντινέων και Τεγεατών για την κατοχή της εύφορης πεδιάδας της Τρίπολης **(εικ. 12)**.

Η ίδρυση του άστεως, της οχυρωμένης πόλης της Μαντίνειας, στο κέντρο της πεδιάδας χρονολογείται κατά την επικρατούσα άποψη αμέσως μετά τη λήξη των περσικών πολέμων, στη δεκαετία του 470 και έχει συνδεθεί με τη δράση που ανέπτυξε ο νικητής της ναυμαχίας της Σαλαμίνας Θεμιστοκλής κατά την παραμονή του στο Άργος το 471 π.Χ. Ο Ξενοφών (*Ἑλληνικά*, 5.2.7) και ο Στράβων (8.337) μαρτυρούν ότι η πόλη ιδρύεται με συνοικισμό, με μετεγκατάσταση και συνοίκηση εντός του οχυρωτικού

περιβόλου του ενοποιημένου πληθυσμού των αρχικών «δήμων» της χώρας.

Στις παραμονές του πελοποννησιακού πολέμου η Μαντίνεια ακολουθεί τη Σπάρτη ως σύμμαχος. Μία δεκαετία, όμως, αργότερα, και στον απόηχο της νικίειου ειρήνης (421 π.Χ.), που οδήγησε στον προσωρινό τερματισμό του πολέμου δημιουργείται στην Πελοπόννησο μία νέα συμμαχία από την Κόρινθο, το Άργος και την Ήλιδα, στην οποία εντάσσεται και η Μαντίνεια, με σαφή αντισπαρτιατικό χαρακτήρα. Όταν στη συμμαχία αυτή προσχώρησε η Αθήνα, η Κόρινθος αποχώρησε. Το 418 π.Χ. στην πεδιάδα της Μαντίνειας δόθηκε η αποφασιστική μάχη που έκρινε τον αγώνα Σπάρτης – Άργους για την ηγεμονία στην Πελοπόννησο. Οι Αργείοι και οι σύμμμαχοί τους Αθηναίοι και Μαντινείς αντιμετώπισαν τα ενωμένα στρατεύματα των Σπαρτιατών και των Αρκάδων συμμάχων τους -Τεγεατών, Ηραίων και Μαιναλίων- και ηττήθηκαν.

Η επιθετικότητα που ανέπτυξε η Σπάρτη στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. απέναντι στις ελληνικές πόλεις μετά τη νίκη της στον πόλεμο εκδηλώθηκε στην περίπτωση της Μαντίνειας με την αξίωση για κατεδάφιση των τειχών της πόλης. Στην άρνηση των Μαντινέων να αποδεχτούν την απαίτηση, στρατιωτική δύναμη με επικεφαλής το βασιλιά Αγησίπολη εκστρατεύει και πολιορκεί τη Μαντίνεια. Οι Σπαρτιάτες κατορθώνουν να καταλάβουν την πόλη το 385 π.Χ. με ένα τέχνασμα που αναφέρει διεξοδικά ο Ξενοφών στα *Ἑλληνικά* (5.2.1-7).

Ο Σπαρτιάτης βασιλιάς έφραξε τον ποταμό Όφι – που διέσχιζε τη Μαντίνεια – στα σημεία εξόδου του, έτσι το νερό κατέκλυσε την πόλη, βράχηκαν τα πλίνθινα τείχη και κατέρρευσαν με αποτέλεσμα να εισβάλλουν οι Σπαρτιάτες. Οι Μαντινείς αποδέχθηκαν έναν εξοντωτικό όρο του Αγησίπολη: τη διάλυση της πόλεως και την ανασύσταση των αυτόνομων κοινοτήτων από την ένωση των οποίων είχε σχηματιστεί η πόλη. Αυτός ο διοικισμός της Μαντίνειας κράτησε έως το 370 π.Χ., όταν η επικράτηση της θηβαϊκής ηγεμονίας στον ελλαδικό χώρο δημιουργεί νέους συσχετισμούς δυνάμεων στην Πελοπόννησο. Οι Μαντινείς αξιώνουν από τους Σπαρτιάτες και πετυχαίνουν τον επανατειχισμό της πόλης τους, που επιταχύνθηκε χάρη στη βοήθεια άλλων Αρκάδων και την οικονομική συμβολή των Ηλείων.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 362 π.Χ., στην πεδιάδα της Μαντίνειας, δόθηκε η μάχη, με την οποία κλείνει ουσιαστικά το κεφάλαιο της ελληνικής ιστορίας που είχε ως βασικό της χαρακτηριστικό την πόλη – κράτος. Οι Βοιωτοί με αρχηγό τον Επαμεινώνδα και οι Αρκάδες σύμμαχοί τους, Μεγαλοπολίτες και Τεγεάτες, αντιμετωπίζουν έναν ισχυρό πελοποννησιακό συνασπισμό, στον οποίο ηγείται η Μαντίνεια, και στον οποίο προστίθεται η Αθήνα και η Σπάρτη. Αρχικά νικούσαν οι Βοιωτοί αλλά όταν τραυματίστηκε ο Επαμεινώνδας και αργότερα έπεσε στη μάχη οι συμπατριώτες του έχασαν τη νίκη **(εικ. 8)**. Μετά τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ. ο Φίλιππος ο Β' της Μακεδονίας έχοντας εξασφαλίσει τον έλεγχο της κεντρικής Ελλάδας και βόρειας Πελοποννήσου εισβάλλει στα εδάφη της Αρκαδίας και στρατοπεδεύει στη Νεστάνη καθ' όλο το διάστημα που ήρθε σε επαφές με τις αρκαδικές πόλεις **(εικ. 9)**.

Η πολυκύμαντη ιστορική διαδρομή της Μαντίνειας δεν σταματά εδώ. Κατά την ελληνιστική εποχή η πόλη είχε προσχωρήσει αρχικά στην αχαϊκή συμπολιτεία. Οι προσπάθειες, όμως, προσεταιρισμού της συμμαχίας των Αιτωλών και των

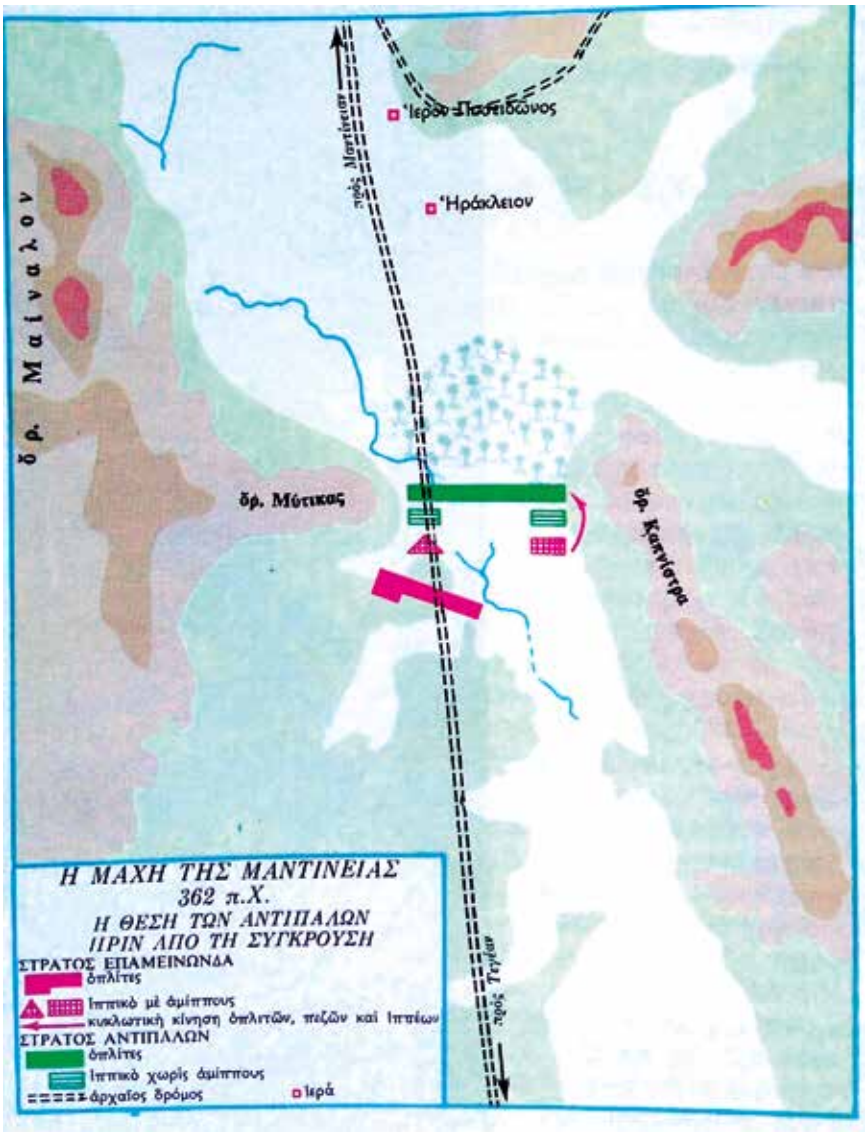

εικ. 8

Λακεδαιμονίων και η εξόντωση από τους Μαντινείς της εγκατεστημένης στην πόλη αχαϊκής φρουράς είχε δραματικές συνέπειες για την πόλη: Το 223 π.Χ. ο Μακεδόνας βασιλιάς Αντίγονος Γ' ο Δώσων μαζί με τους αχαιούς συμμάχους του κατέλαβαν και λεηλάτησαν την πόλη, θανάτωσαν τους επιφανέστερους Μαντινείς και εξανδραπόδισαν άλλους. Το 221 π.Χ. πραγματοποιείται εκ νέου εποικισμός της πόλης με εποίκους από το Άργος, η οποία ονομάζεται πλέον Αντιγόνεια, προβάλλοντας κατά ειρωνικό τρόπο ως οικιστή της πόλης τον Μακεδόνα βασιλιά Αντίγονο **(εικ. 10)**.

εικ. 9

Η ευφυής απόφαση των Μαντινέων να είναι η δεύτερη πόλη μετά τη Σπάρτη που στάθηκε στο πλευρό του Οκταβιανού εναντίον του Μάρκου Αντωνίου στη ναυμαχία στο Άκτιο το 31 π.Χ. είχε θετικά γι' αυτούς αποτελέσματα. Μάλιστα ο Παυσανίας αναφέρει ότι οι Μαντινείς έκτισαν ναό προς τιμήν της Αφροδίτης Συμμαχίας σε ανάμνηση του κοινού τους αγώνα με τους Ρωμαίους στο Άκτιο.

Το όνομα Αντιγόνεια διατηρήθηκε για την πόλη έως το 125 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Αδριανός την επισκέφθηκε και επανέφερε το αρχικό όνομά της. Ο ρωμαίος αυτοκράτορας εγκαθίδρυσε στη Μαντίνεια λατρεία προς τιμήν του νεκρού ευνοούμενού του Αντινόου, του οποίου η γενέθλια γη, το Βιθύνιο της Μικράς Ασίας, θεωρείτο αποικία Μαντινέων της Αρκαδίας. Η νέα Μαντίνεια ανταπέδωσε τιμώντας τον προστατευόμενο του αυτοκράτορα Αντίνοο με ναό, πεντετηρικούς αγώνες, τα Αντινόεια, και μυστηριακή τελετή κατ' έτος **(εικ. 11)**.

Η Μαντίνεια αναφέρεται στο *Συνέκδημο*, γεωγραφικό έργο του γραμματικού Ιεροκλέους που παρουσιάζει τη διοικητική διάρθρωση του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στον 6ο μ.Χ. αιώνα. Η πόλη συνέχισε να κατοικείται έως τον 6ο – 7ο αι. μ.Χ., όταν οι κάτοικοί της μετοίκησαν – εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών – στη νοτιοανατολική Μεσσηνία, όπου ίδρυσαν νέο οικισμό με το ίδιο όνομα. Ο παλαιός οικισμός πήρε το όνομα Γκοριτσά και κατοικήθηκε έως την πρώτη τουρκική κατοχή τον 15ο αιώνα, οπότε και εξαφανίστηκε. Κατά τη δεύτερη τουρκική κατοχή, τον 17ο

εικ. 10

εικ. 11

αιώνα, οι ελάχιστοι κάτοικοι της περιοχής ανέβηκαν στην Πτόλη, που πλέον παίρνει το τουρκικό όνομα Γκορτσούλι από παραφθορά του σλαβικού Γκοριτσά και βρήκαν καταφύγιο στα ερείπια ενός μοναστηριού της βυζαντινής περιόδου **(εικ. 13)**. Στην τοπική παράδοση η αρχαία Μαντίνεια έμεινε γνωστή με το τοπωνύμιο «Παλαιόπολη», που απαντά συχνά έως σήμερα.

Στις 21 Αυγούστου 1821 οι Έλληνες του Θ. Κολοκοτρώνη αντιμετώπισαν τους Τούρκους της Τρίπολης στις υπώρειες του λόφου Σκοπή, στα ανατολικά κράσπεδα του δρόμου Τρίπολης – Λεβιδίου, στο ίδιο σημείο του μαντινικού πεδίου που έλαβαν χώρα μερικές από τις σημαντικότερες μάχες της αρχαιότητας. Σήμερα στην περιοχή της μάχης της Γράνας, όπως είναι γνωστή, έχει ανεγερθεί παρόδιο μνημείο για να θυμίζει την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα (**εικ. 14**).

εικ. 12

εικ. 13

εικ. 14

3.Δημοκρατικό πολίτευμα

Σύμφωνα με τις γραπτές μαρτυρίες στη Μαντίνεια εγκαθιδρύθηκε η παλαιότερη μορφή δημοκρατίας στην αρχαία Αρκαδία. Το πολίτευμα αυτό ήταν σε ισχύ κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., όπως προκύπτει από το σχόλιο του Θουκυδίδη (5.29.1) ότι ένας από τους λόγους που οι Μαντινείς συμμάχησαν με τους Αργείους το 420 π.Χ. ήταν ότι οι Αργείοι – όπως και οι ίδιοι – είχαν δημοκρατικό πολίτευμα: *δημοκρατουμένην τε ὥσπερ καὶ αὐτοί.*

Η εισαγωγή του πολιτεύματος στη Μαντίνεια πραγματοποιήθηκε – κατά την επικρατούσα άποψη – το 471 π.Χ., όταν ιδρύθηκε η πόλη μέσω συνοικισμού και συνδέεται με το ρόλο που διαδραμάτισε σε αυτό το Άργος και τη δράση του Θεμιστοκλή. Μία άλλη πιθανότητα για την εμφάνιση μίας διακυβέρνησης που στηρίζεται στο λαό ανάγεται το αργότερο στον 6ο αιώνα π.Χ., όταν εμφανίζονται οι πρώτες μορφές δημοκρατικού πολιτεύματος στον ελλαδικό χώρο. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά 138b*) προβάλλει την παλαιότερη μαντινική δημοκρατία ως ένα παράδειγμα αυτού που αποκαλεί παλαιότερη και καλύτερη μορφή δημοκρατίας, στην οποία ο *δῆμος* (λαός) αποτελείται από χειρώνακτες (*γεωργικός*) και αφιερώνει περισσότερο χρόνο στην καλλιέργεια της γης παρά στην πολιτική και στη διακυβέρνηση. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι οι ιστορικές πηγές υποδεικνύουν ότι γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. η Μαντίνεια ήταν μία ευημερούσα και ακμαία *πόλις*. Αποτελεί μία ευνομούμενη δημοκρατική πολιτεία, η οποία σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (4.161.2-3) επιλέγεται από το δελφικό ιερατείο και αποστέλλει τον Δημώ-

εικ. 15

νακτα, τον πιο σεβαστό πολίτη της, στην Κυρήνη της Λιβύης ως *καταρτηστῆρα*, και διαιτητή του πολιτεύματος της θηραϊκής αυτής αποικίας της Λιβύης.

Ο πληθυσμός της πόλης – πιθανόν όμως και όλης της μαντινικής επικράτειας – ήταν χωρισμένος σε 5 φυλές (ή δήμους), των οποίων τα ονόματα είναι γνωστά από επιγραφή που χρονολογείται το αργότερο στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (*IG* V 2, 271): *Ἐπαλέα, Ἐνυαλία, Ὁπλοδμία, Π[ο]σιδαία, Fανακισία.* Το δημοκρατικό πολίτευμα της Μαντίνειας είχε αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, αφού η εκλογή των αξιωματούχων δεν γινόταν απευθείας από το λαό (δήμο) αλλά από εκπροσώπους του. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά 6.1318b*): *ἐπεὶ παρ᾽ἐνίοις δήμοις, κἂν μὴ μετέχωσι τῆς αἱρέσεως τῶν ἀρχῶν ἀλλά τινες αἱρετοὶ κατὰ μέρος ἐκ πάντων, ὥσπερ ἐν Μαντινείᾳ.* Αρχαιολογικά η ύπαρξη ενός εκλογικού σώματος πιστοποιείται από την εύρεση στις γαλλικές ανασκαφές του θεάτρου της πόλης πάνω από 200 δελταρίων ταυτότητας των εκπροσώπων, που χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 3ο αι. π.Χ. Πρόκειται για πήλινα δελτάρια, τα οποία φέρουν στην μία όψη το όνομα και το πατρώνυμο του κατόχου και στην άλλη όψη ένα από τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου **(εικ. 15)**. Πρόκειται μάλλον για το σώμα της βουλής. Η εκτελεστική εξουσία ασκείτο από το σώμα των δημιουργών (*δαμιοργοί*), το ανώτατο όργανο της πολιτείας. Από τους λοιπούς άρχοντες οι πηγές αναφέρονται στους θεωρούς (*θεωροί, θεαροί*), τους επίσημους δηλαδή εκπροσώπους της Μαντίνειας στα μεγάλα πανελλήνια ιερά (Δελφοί, Ολυμπία, Ίσθμια) και στις παναρκαδικές θρησκευτικές εορτές (Λύκαια). Τέλος, οι πολέμαρχοι ήταν οι ανώτεροι αξιωματούχοι του στρατού.

4. Νομίσματα

Εξέχουσα θέση μεταξύ των ευρημάτων κάθε ανασκαφής αποτελούν τα νομίσματα καθώς μας δίνουν ένα πλήθος πληροφοριών σχετικά με την οικονομική δραστηριότητα, την ιστορική συγκυρία και τις κοινωνικές συνθήκες της εκάστοτε εποχής. Αντικαθιστώντας σταδιακά τον αντιπραγματισμό, δηλαδή την ανταλλαγή προϊόντων, ως πρακτική εξασφάλισης των βασικών αναγκών των ανθρώπων, τα πρώτα νομίσματα κατασκευάστηκαν στη Μικρά Ασία στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. από ήλεκτρο (κράμα χρυσού και αργύρου). Οι ελληνικές πόλεις με τη σειρά τους διέδωσαν τη χρήση του νομίσματος από την Ισπανία μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα. Ως υλικό, που έδινε και την αξία στο νόμισμα, χρησιμοποίησαν κυρίως τον άργυρο ενώ από τα τέλη του 5ου και κυρίως τον 4ο αιώνα π.Χ. κυκλοφόρησαν και χάλκινα νομίσματα που προορίζονταν για τις μικρές καθημερινές συναλλαγές. Κάθε πόλη χρησιμοποίησε τα σύμβολά της που αποτελούσαν εγγύηση για το βάρος και την αυθεντικότητα των νομισμάτων που εξέδιδε. Η θεματολογία τους προερχόταν από τη θρησκευτική παράδοση, τη μυθολογία, τη χλωρίδα και την πανίδα ακόμα και από έργα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής. Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου
(323 π.Χ.) άρχισε η απεικόνιση βασιλέων και ηγεμόνων, μια τάση που διαδόθηκε και κυριάρχησε στα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά νομίσματα από τον 1ο αιώνα π.Χ. έως τον 4ο αιώνα μ.Χ. και με τη σειρά της επηρέασε και τη νομισματοκοπία των μετέπειτα ιστορικών περιόδων.

Η νομισματοκοπία της πόλης της Μαντίνειας εντάσσεται μέσα ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο. Όπως και οι υπόλοιπες πόλεις της Πελοποννήσου ακολουθεί το σταθμητικό κανόνα της Αίγινας με επίσημο βάρος (αργυράς) δραχμής 6,1 γραμμάρια και βάρος μνας (που είχε 70 δραχμάς) 628 γραμμάρια. Μια σειρά αργυρών (δραχμές, ημίδραχμα, τριώβολα και οβολοί) και χάλκινων υποδιαιρέσεων (ημιωβέλια, τεταρτημόρια και

εικ. 16

χαλκοί) ήταν σε χρήση για την εξυπηρέτηση των αναγκών κράτους και πολιτών.

Το νομισματοκοπείο της Μαντίνειας φαίνεται ότι ξεκίνησε τη λειτουργία του στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ. και η δραστηριότητά του καθορίστηκε από τις ιστορικές εξελίξεις που επηρέασαν την πόλη. Όπως επιβεβαιώνουν και τα αρχαιολογικά δεδομένα η κοπή νομισμάτων διακόπηκε την περίοδο του διοικισμού (αμέσως μετά το 385 π.Χ.) και ξαναξεκίνησε γνωρίζοντας ιδιαίτερη άνθιση μετά το 370 π.Χ. με την επανίδρυση της πόλης. Αυτήν την περίοδο εκτός από τα αργυρά νομίσματα κυκλοφορούν και οι πρώτες χάλκινες κοπές. Η καταστροφή της Μαντίνειας από τον Αντίγονο Γ' Δώσονα (223 π.Χ.) σηματοδοτεί μία ακόμη διακοπή στη νομισματική κυκλοφορία, η οποία ωστόσο επανέρχεται την περίοδο συμμετοχής της πόλης στην αχαϊκή συμπολιτεία (α' μισό του 2ου αιώνα π.Χ.) υπό το νέο της όνομα Αντιγόνεια.

Η θεματολογία των συμβόλων που χρησιμοποιήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων ποικίλει. Αρχικά αντλείται από την αρκαδική μυθολογία επιλέγοντας τις απεικονίσεις του μυθικού βασιλιά Λυκάονα και της κόρης του Καλλιστούς, στο μύθο της οποίας παραπέμπει και η μορφή της αρκούδας, που συναντάται στις πρώιμες μαντινειακές κοπές. Σε μεμονωμένες περιπτώσεις, δε, εμφανίζεται και η μορφή του γιού της Καλλιστούς Αρκά, γενάρχη των Αρκάδων. Ως προς τη θρησκευτική παράδοση (**εικ. 16**) οι επιλογές αφορούν στη συντριπτική πλειονότητά τους στη μορφή της Αθηνάς και του Ίππιου Ποσειδώνα **(εικ. 16)** ενώ σε μεμονωμένες κοπές απεικονίζονται ο Ερμής και οι Διόσκουροι. Στην περίπτωση του Ίππιου Ποσειδώνα, που ήταν ο προστάτης θεός της πόλης, χρησιμοποιήθηκαν εναλλακτικά σύμβολα, όπως το κεφάλι αλόγου, το δελφίνι και η τρίαινα. Οι θρησκευτικές αναφορές συμπληρώνονται με την παρουσία βωμών σε δύο κοπές. Η χλωρίδα της περιοχής εκπροσωπείται από το βελανίδι, που συναντάται συχνά στα πρώιμα νομίσματα της πόλης **(εικ. 17)**. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στη μορφή πολεμιστή που χορεύει τον πυρρίχιο χορό, παράσταση που συναντάται σε περιορισμένο αριθμό αργυρών και χάλκινων νομισμάτων της περιόδου μετά την επανίδρυση της πόλης το 370 π.Χ. **(εικ. 18)**.

εικ. 17

εικ. 18

Συμπληρωματικά των παραστάσεων ως προς τη δήλωση του νομισματοκοπείου λειτουργούν οι επιγραφές που εμφανίζονται συνήθως στη πίσω όψη των νομισμάτων. Στη Μαντίνεια χρησιμοποιούνται οι Μ, ΜΑ, ΜΑΝ, ΜΑΝΤ, ΜΑΝΤΙ ή ΜΑΝΤΙΝ ανάλογα με τον τύπο του νομίσματος και την περίοδο κοπής του.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η πόλη της Μαντίνειας έκοψε χάλκινα νομίσματα μόνο κατά τον 3ο αιώνα μ.Χ. υπό τον Σεπτίμιο Σεβήρο (193-211 μ.Χ.), τη σύζυγό του Ιουλία Δόμνα, τον Καρακάλλα (211- 217 μ.Χ.), τη σύζυγό του Πλαυτίλλα και τον Γέτα. Στην πίσω όψη των νομισμάτων απεικονίζονται θεότητες σχετικές με την τοπική λατρεία, όπως ο Ασκληπιός, η Υγεία, ο Απόλλωνας, η Άρτεμη και ο Δίας αλλά και μορφές, όπως η Τύχη και η Νίκη. Στο πεδίο των παραστάσεων συναντάται η επιγραφή ΜΑΝΤΙΝΕΩΝ. Η κοπή αυτών των νομισμάτων, που αντίστοιχα συναντάται και σε άλλες πόλεις της Αρκαδίας και της Πελοποννήσου γενικότερα, πιθανότατα είχε έκτακτο χαρακτήρα και σκόπευε να καλύψει στρατιωτικές αμοιβές.

Ιδιαίτερη αναφορά αξίζει να γίνει σε μία σειρά νομισμάτων αφιερωμένων στον Αντίνοο, η λατρεία του οποίου στην πόλη της Μαντίνειας έτυχε ιδιαίτερης απήχησης. Ο περιηγητής Παυσανίας (8.9.7-9) αναφέρει την ύπαρξη ναού στην πόλη και την οργάνωση αγώνων προς τιμήν του. Με αφορμή τα πρώτα Αντινόεια (134 μ.Χ.) χάρις στη χορηγία ενός ευεργέτη με το όνομα Βετούριος κυκλοφόρησαν νομίσματα που απεικονίζουν την προτομή του Αντίνοου και ένα άλογο σε καλπασμό. Την παράσταση συμπληρώνει η επιγραφή ΒΕΤΟΥΡΙΟϹ ΤΟΙϹ ΑΡΚΑϹΙ **(εικ. 19)**.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών υλοποίησης του έργου της ανάδειξης την περίοδο 2011-2015 εντοπίστηκαν περίπου 130 νομίσματα, τα οποία φυλάσσονται στο

εικ. 19

Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης. Στην πλειονότητά τους είναι χάλκινα και λιγοστά είναι τα ασημένια. Χρονολογικά καλύπτουν μια μεγάλη χρονική περίοδο από τον 4ο αιώνα π.Χ. έως τον 3ο αιώνα μ.Χ. Εκτός από τις αυτόνομες κοπές της πόλης της Μαντίνειας αποκαλύφθηκαν νομίσματα του Αρκαδικού Κοινού και γειτονικών αρκαδικών πόλεων, όπως της Τεγέας αλλά και άλλων πόλεων εντός και εκτός Πελοποννήσου, όπως της Αίγινας, της Κορίνθου, της Σικυώνας, του Φλιούντα, του Άργους, της Σπάρτης, της Μεσσήνης, της Ερμιόνης, των Μεγάρων και της Λευκάδας **(εικ. 20-24)**.
Ως ακόμα μια ένδειξη της διακίνησης ανθρώπων και αγαθών από τη Μαντίνεια στα υπόλοιπα κέντρα του ελλαδικού χώρου αποτελούν τα μαντινειακά νομίσματα που έχουν εντοπιστεί τόσο εντός Αρκαδίας (Ορχομενός, Τεγέα, Ιερό Λύκαιου Δία), όσο και εκτός αυτής. Γνωστά από τη βιβλιογραφία είναι τα παραδείγματα από την Αγορά των Αθηνών, την Κόρινθο, τη Νεμέα αλλά και το Κωρύκειον Άντρον στις πλαγιές του Παρνασσού, όχι μακριά από το ιερό του Απόλλωνα στους Δελφούς.

εικ. 20

εικ. 21

εικ. 22

εικ. 23

εικ. 24

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
MANTINEIA
Φυλακείο
Ancient tower
Φυλακείο
Ancient tower
Σκόπι
Skopi

II.
Παλαιότερες έρευνες – νέες δράσεις

ΙΙ. Παλαιότερες έρευνες – νέες δράσεις

1. Περιηγητές και πρώτοι ερευνητές

Η Μαντίνεια είναι κυρίως γνωστή από την αναλυτική περιγραφή του περιηγητή Παυσανία (8.8-12), ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή περί το 170 μ.Χ., 560 χρόνια περίπου μετά την ίδρυσή της και τρεις αιώνες μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τους Ρωμαίους. Εντυπωσιασμένος από την ιστορία της Μαντίνειας αναφέρεται λεπτομερώς στους σπουδαίους πολέμους που έλαβαν χώρα στο μαντινικό πεδίο και περιγράφει λεπτομερώς τα μνημεία στην Αγορά της πόλης και κατά μήκος των κυριότερων οδικών αξόνων που ένωναν τη Μαντίνεια με τις άλλες σημαντικές αρχαίες αρκαδικές πόλεις.

Από τους ευρωπαίους περιηγητές στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κατά τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα πρέπει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στο βρετανό αρχαιολόγο και εικονογράφο sir W. Gell, ο οποίος επισκέπτεται τη Μαντίνεια στα 1804-1805 και σχεδιάζει με σχετική ακρίβεια το τείχος και τη θέση των σπουδαιότερων μνημείων της αρχαίας πόλης **(εικ. 25)**. Λίγο αργότερα (1805) καταφθάνει στην περιοχή ο συμπατριώτης του W. M. Leake, στρατιωτικός, τοπογράφος και αρχαιοδίφης. Περιηγείται επανειλημμένα τη μαντινική πεδιάδα και με διεισδυτική ματιά μελετά το τείχος, προχωρά σε τοπογραφικές παρατηρήσεις με βάση το κείμενο του Παυσανία και αναφέρεται διεξοδικά στα πεδία των αρχαίων μαχών στην περιοχή. Μία ακριβής χαρτογράφηση του λεκανοπεδίου της Τρίπολης, η οποία περιλαμβάνει και τη Μαντίνεια, πραγματοποιήθηκε από τους επιστήμονες που συνόδευσαν την αποστολή γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο αμέσως μετά από την ελληνική επανάσταση (1828 – 1833) με σκοπό την εφαρμογή των όρων της Συνθήκης του Λονδίνου (1827) για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος (**εικ. 26-27**).

εικ. 25

εικ. 26

εικ. 27

Λεπτομερή καταγραφή του αρχαίου οδικού δικτύου στην περιοχή της Μαντινικής πραγματοποιεί κατά την επίσκεψή του στην περιοχή το 1834 ο L. Ross, γερμανός ελληνιστής και πρώτος καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών **(εικ. 28)**.

Οι πρώτες ανασκαφές στη Μαντίνεια ξεκίνησαν πολύ αργότερα. Με την ενθάρρυνση και στήριξη της τότε ελληνικής κυβέρνησης και, ειδικότερα του Υπουργού Μ. Μανέτα, που καταγόταν από την Τρίπολη, η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ξεκίνησε τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές στο χώρο της αρχαίας Αγοράς της Μαντίνειας μεταξύ των ετών 1887 και 1889. Τη διεύθυνση των ανασκαφών είχε ο Γάλλος αρχαιολόγος G. Fougères. Το 1898 εκδόθηκε από τον ανασκαφέα η μονογραφία Mantinée et l' Arcadie orientale (Paris) με τα αποτελέσματα των ερευνών και ανασκαφών της γαλλικής αποστολής, το οποίο παραμένει έως σήμερα θεμελιακό για τη γνώση της ιστορίας και της αρχαιολογίας της Μαντίνειας (**εικ. 29**). Με βασιλικό διάταγμα του 1920 όλος ο εντός των τειχών χώρος της Μαντίνειας κηρύχθηκε δημόσια γη.

εικ. 28

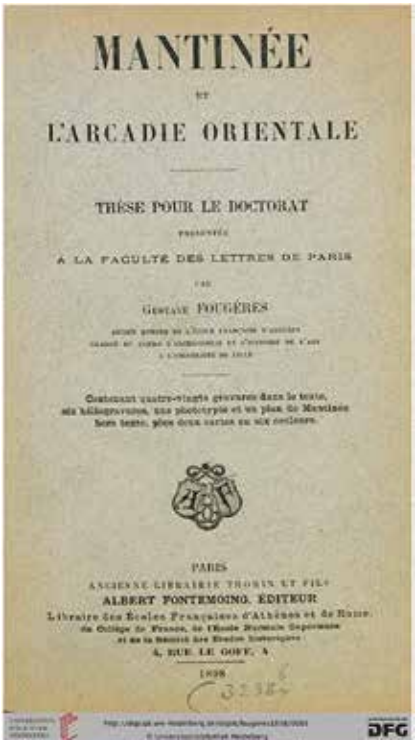

MANTINÉE

ET

L'ARCADIE ORIENTALE

THÈSE POUR LE DOCTORAT

PRÉSENTÉE

A LA FACULTÉ DES LETTRES DE PARIS

PAR

GERTIAN FOUGÈRES

PARIS

ANCIENNE LIBRAIRIE THORIN ET FILS

ALBERT FONTEMOING, ÉDITEUR

Libraire des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome

4, RUE LE GOFF, 4

1898

εικ. 29

2. Ελληνική αρχαιολογική Υπηρεσία

Κατά τα έτη 1961 έως 1964 η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων ανέλαβε το έργο του επιφανειακού καθαρισμού και επαναποκάλυψης των μνημείων που έφερε στο φως η γαλλική αποστολή και της περίφραξης και πρώτης διαμόρφωσης του χώρου της Αγοράς **(εικ. 30)**. Η πρώτη αρχαιολογική έρευνα στο λόφο Γκορτσούλι πραγματοποιήθηκε το 1963 από την αρχαιολόγο Θ. Καράγιωργα, της τοπικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, και έφερε – μεταξύ άλλων – στο φως τα θεμέλια αρχαϊκού ναού στη δυτική πλαγιά του λόφου, ανασκαφή η οποία συμπληρώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 **(εικ. 31)**. Το 1963 ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικών χρόνων με κτερίσματα 600 μ. βόρεια της τειχισμένης πόλης. Το 1982 ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου στο σημερινό οικισμό Μηλιά, 200 μ. νοτιοανατολικά της αρχαίας πόλης, με τάφους που χρονολογούνται από τον 8ο αι. π.Χ. έως τους υστερορωμαϊκούς χρόνους **(εικ. 33)**.

Στον Αγιολιά Αρτεμισίου εντοπίστηκε νεκροταφείο υστερογεωμετρικών χρόνων. Δύο ιερά αρχαϊκών χρόνων ανασκάφησαν στο Τριπήχι. Την εικόνα της ρυμοτομικής οργάνωσης της πόλης διαφώτισε μερικώς η σωστική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 1973 και 1974 από τον τέως Προϊστάμενο της οικείας Εφορείας Γ. Σταϊνχάουερ στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης. Ηλθαν στο φως θεμέλια τριών οικιών με διαστάσεις 15 x 15 μ. η καθεμία, οι οποίες έφεραν εσωτερική αυλή με περιστύλιο. Επιπλέον μεταξύ άλλων εντοπίστηκαν και μερικώς ανασκάφησαν μικρό ιδιωτικό λουτρό και τμήμα μεγάλου κτιρίου του 6ου αι. μ.Χ. **(εικ. 34-35)**.

Στη δεκαετία του 1980 ο τέως Προϊστάμενος Θ. Σπυρόπουλος ανέσκαψε στο χώρο της Αγοράς και εκτός της περίφραξης εκτεταμένη λουτρική εγκατάσταση ρωμαϊκών χρόνων. Τη δεκαετία 1985 – 1995 ο ίδιος ανέσκαψε αρχαία κτιριακά κατάλοιπα εντός ιδιοκτησίας στον οικισμό Μηλιά, σε απόσταση 1,3 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά από την αρχαία πόλη, τα οποία ταύτισε με τα κατάλοιπα του περίφημου ιερού του Ιππίου Ποσειδώνα, του προστάτη θεού της Μαντίνειας **(εικ. 36)**. Το 2001, ο ίδιος δημοσιοποίησε τον εντοπισμό και ανασκαφή μίας αρχαίας τετράπλευρης κατασκευής στην περιοχή «Μπατάκι» Νεστάνης, την οποία ταύτισε με τα θεμέλια του τάφου του Επαμεινώνδα **(εικ. 37)**. Παρά το γεγονός ότι το κτίριο δεν βρίσκει τυπολογικά παράλληλα με γνωστές αρχαίες ταφικές κατασκευές αναμένεται η επιστημονικά τεκμηριωμένη δημοσίευση του ευρήματος, έτσι ώστε να τεθεί σε άλλη βάση το θέμα του τάφου του θηβαίου στρατηγού.

Το 2004 με την Υ.Α. Απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Φ43/40862/2645/18-12-2003 (ΦΕΚ 119Β/28-1-2004) κηρύχθηκε και οριοθετήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της Μαντίνειας, ο οποίος περιλαμβάνει την εντός των τειχών αρχαία πόλη, το λόφο Γκορτσούλι καθώς και τον περιβάλλοντα τις θέσεις αυτές χώρο, όπου πιθανολογείται η ύπαρξη νεκροπόλεων της αρχαίας πόλης και μνημείων της επικράτειας της αρχαίας Μαντίνειας.

εικ. 30

εικ. 31

Ε' ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

εικ. 32

εικ. 33

εικ. 34

εικ. 35

εικ. 36

εικ. 37

3. Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Μαντίνειας

Η αναβάθμιση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Μαντίνειας υπήρξε ανέκαθεν μεταξύ των στόχων της Εφορείας και πάγιο αίτημα του τοπικού πληθυσμού. Η διαδικασία επίτευξης αυτού του στόχου ξεκίνησε το 2008 με την εκπόνηση της σχετικής μελέτης, η έγκριση της οποίας ολοκληρώθηκε το 2010 με την ένταξη του έργου στο πρόγραμμα του ΕΣΠΑ[1] **(εικ. 38)**.

Ο σχεδιασμός του έργου αποδείχθηκε μια πολύπλοκη διαδικασία, κατά την οποία έπρεπε να ληφθούν υπόψη μια σειρά παραμέτρων. Πρώτο βήμα ήταν ο προσδιορισμός των αξιών του αρχαιολογικού χώρου, των λόγων δηλαδή που τον καθιστούν σημαντικό σε επιστημονικό, κοινωνικό και εκπαιδευτικό επίπεδο. Ακολούθησε η καταγραφή των προβλημάτων που αφορούσαν σε τομείς, όπως η ασφάλεια του χώρου, η προστασία των

εικ. 38

1. Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Μαντινείας υλοποιήθηκε σύμφωνα με την αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α/Φ39/65056/3080/1-7-2010 Υπουργική Απόφαση και την με αρ. πρωτ. 5771/15-12-2010 Απόφαση Ένταξης Πράξης της Γ.Γ. της Περιφέρειας Πελοποννήσου.

εικ. 39

μνημείων, η αντιμετώπιση φυσικών παραγόντων και η χαμηλή ποιότητα επίσκεψης. Λαμβάνοντας υπόψη όλους αυτούς τους παράγοντες και ταυτόχρονα αναλύοντας τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που προσφέρει η ανάδειξη του χώρου, διαμορφώθηκε ο βασικός στόχος του έργου, η μετατροπή της αρχαίας Μαντίνειας σε έναν κατά το δυνατόν λειτουργικό αρχαιολογικό χώρο που να εκπληρώνει τον εκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό του ρόλο.

Λόγω της μεγάλης έκτασης της τειχισμένης πόλης και του περιορισμένου οικονομικού πλαισίου ως χώρος επέμβασης του έργου της ανάδειξης επιλέχθηκε η Αγορά με τα δημόσια οικοδομήματα, μικρά τμήματα του πολεοδομικού ιστού και το νότιο σωζόμενο τμήμα της οχύρωσης, προκειμένου να παρουσιαστεί στο κοινό ένα όσο το δυνατόν αντιπροσωπευτικότερο τμήμα της αρχαίας Μαντίνειας. Οι προς υλοποίηση δράσεις εστιάστηκαν στους ακόλουθους τομείς:

α. Προστασία των μνημείων από φυσικούς παράγοντες, όπως τα λιμνάζοντα ύδατα, η πυκνή βλάστηση και ο συνεπακόλουθος κίνδυνος πυρκαγιάς. Ως ένα πρώτο μέτρο αντιμετώπισης του προβλήματος κρίθηκε αναγκαία η αξιοποίηση του υπάρχοντος δικτύου αποστράγγισης όμβριων υδάτων και η βελτίωση της λειτουργίας του με τον λεπτομερή καθαρισμό του. Σε ευρύτερο πλαίσιο πρωταρχικής σημασίας κρίθηκε η αποψίλωση από τη χαμηλή και ξυλώδη βλάστηση όλου του υπό ανάδειξη χώρου.

β. Προστασία και ανάδειξη των αρχαίων μνημείων. Αρχικά μέσω του επιφανειακού καθαρισμού τους από τις φυσικές επιχώσεις και τη διενέργεια δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών κατά περιπτώσεις, προκειμένου να αποκατασταθεί, όπου ήταν

εικ. 40

εικ. 41

εικ. 42

εφικτό η κάτοψη του εκάστοτε μνημείου και η αρχαία στάθμη του, στη συνέχεια μέσω της επίστρωσης του εσωτερικού επιλεγμένων μνημείων με εδαφικό υλικό **(εικ. 39)** και τέλος μέσω της περισχοίνισής τους. Στον τομέα της συντήρησης κρίθηκε αναγκαία η λήψη άμεσων μέτρων προστασίας ευπαθών δομικών υλικών των μνημείων (κονίαμα δαπέδων, επιχρίσματα τοίχων) **(εικ. 40-42)**.

Εξάλλου για την αποτελεσματικότερη ασφάλεια του χώρου θεωρήθηκε απαραίτητη η αντικατάσταση της παλιάς περίφραξης, που περιέκλειε τον κεντρικό χώρο της Αγοράς και η τοποθέτηση νέας περίφραξης σε επιλεγμένα μνημεία της διαδρομής μεταξύ Αγοράς- τείχους **(εικ. 43-44)**. Η νέα περίφραξη της Αγοράς με σαφώς διευρυμένα όρια έπρεπε να εναρμονίζεται αισθητικά με τον περιβάλλοντα χώρο και να ενισχυθεί με τη δημιουργία νέας εισόδου.

εικ. 43

εικ. 44

γ. Οργάνωση της λειτουργίας του χώρου με τη δημιουργία υποδομών εξυπηρέτησης των επισκεπτών. Οι σχετικές δράσεις έθεσαν ως στόχο τη διαμόρφωση χώρου στάθμευσης οχημάτων, την εγκατάσταση μικρού φυλακείου- εκδοτηρίου εισιτηρίων στη νέα είσοδο του χώρου **(εικ. 45)** και τη δημιουργία δικτύου διαδρομών περιήγησης για τους επισκέπτες με τέτοια επιφανειακή διαμόρφωση, ώστε να είναι κατάλληλη και για ΑΜΕΑ **(εικ. 46-48)**. Οι διαδρομές εξάλλου ενισχύονταν με χώρους στάσης και ανάπαυσης, φυτεύσεις, δενδροφυτεύσεις και κάδους απορριμμάτων. Μεταξύ των προτεινόμενων διαδρομών, η διαδρομή 1 μήκους 550 μ. επικεντρώθηκε στο χώρο της Αγοράς και τα μνημεία της. Η διαδρομή 2 σχεδιάστηκε έτσι, ώστε να συνδέσει την Αγορά με το τείχος αναδεικνύοντας ενδιάμεσα τμήματα του πολεοδομικού ιστού της πόλης. Η διαδρομή αυτή με μήκος 1330 μ. είχε ως στόχο να δώσει την ευκαιρία στους επισκέπτες να αντιληφθούν την έκταση της πόλης και να δουν από κοντά άγνωστα μέχρι σήμερα στο ευρύ κοινό τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου.

εικ. 45

εικ. 46

εικ. 47

εικ. 48

δ. Αναβάθμιση του εκπαιδευτικού και ψυχαγωγικού χαρακτήρα της επίσκεψης στον αρχαιολογικό χώρο. Στον τομέα αυτό κυρίαρχο ρόλο έπαιξαν η εγκατάσταση πινακίδων με συνοπτικά κείμενα συνοδευόμενα από πλούσιο εποπτικό υλικό και η έκδοση πληροφοριακών εντύπων **(εικ. 49-51)**.

Οι εργασίες πεδίου στον αρχαιολογικό χώρο της Μαντίνειας εκτελέστηκαν από τον Απρίλιο του 2011 μέχρι το Σεπτέμβριο του 2015. Σε αυτές πήρε μέρος ωρομίσθιο εργατοτεχνικό προσωπικό που προσλήφθηκε για το έργο αποτελούμενο συνολικά από τρεις αρχαιολόγους, μία πολιτικό μηχανικό, μία συντηρήτρια και δέκα εργατοτεχνίτες ενώ καίρια υπήρξε και η συμβολή του μόνιμου προσωπικού της Υπηρεσίας διαφόρων ειδικοτήτων. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στους κατοίκους και καλλιεργητές που δραστηριοποιούνται μέσα και γύρω από τα όρια της τειχισμένης πόλης, οι οποίοι διευκόλυναν με πολλούς τρόπους την προσπάθεια αυτή.

εικ. 49

εικ. 50

εικ. 51

Οι δυσκολίες που παρουσιάστηκαν κατά την υλοποίηση του έργου ήταν πολλές. Είχαν να κάνουν με τις συνθήκες εντός του υπό ανάδειξη χώρου ως απόρροια έντονων καιρικών φαινομένων, με την αντιμετώπιση απρόβλεπτων παραγόντων, όπως η εύρεση άγνωστων αρχαιοτήτων και με άλλα διαδικαστικά θέματα. Προκειμένου να αντιμετωπισθούν τα ζητήματα αυτά χρειάστηκε να γίνουν μετατροπές σε διάφορα επιμέρους σημεία του αρχικού σχεδιασμού[2].

Κατά τη διάρκεια των εργασιών ο χώρος παρέμεινε ανοιχτός για το κοινό τηρώντας τα απαραίτητα μέτρα ασφάλειας. Οι προσερχόμενοι επισκέπτες μεμονωμένοι ή σε οργανωμένες ομάδες είχαν την ευκαιρία να περιηγηθούν στο χώρο και να ενημερωθούν σχετικά με την ιστορία και τα μνημεία του καθώς και για το σε εξέλιξη έργο. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε έρευνα κοινού με τη μορφή ερωτηματολογίου με σκοπό τη διερεύνηση της ταυτότητας των επισκεπτών (ηλικιακή ομάδα, καταγωγή, εκπαιδευτικό υπόβαθρο), το χαρακτήρα της επίσκεψης και τη θεματολογία που θα τους ενδιέφερε να περιέχει το πληροφοριακό υλικό.

Με την ολοκλήρωση του έργου της ανάδειξης παραδίδεται στους επισκέπτες ένας εύκολα προσβάσιμος, κατ' αρχάς λειτουργικός και φιλόξενος αρχαιολογικός χώρος. Μένουν ακόμα πολλά να γίνουν με πρώτο μέλημα την εξασφάλιση της βιωσιμότητας του έργου. Τα επόμενα βήματα αφορούν στην περαιτέρω βελτίωση των υποδομών, την επιστημονική έρευνα και τεκμηρίωση και την αναστήλωση του θεάτρου, προκειμένου να αποδοθεί και πάλι στο κοινό **(εικ. 52-60)**.

---

2. Για την ομαλή ολοκλήρωση του έργου χρειάστηκε να γίνουν πέντε συνολικά τροποποιήσεις του αρχικού σχεδιασμού. Συγκεκριμένα η 1η Τροποποίηση εγκρίθηκε με την αρ. πρωτ. 4562/2012/18-1-2013 Απόφαση της Περιφέρειας Πελοποννήσου (ΑΔΑ:ΒΕΙΒ7Λ1-ΩΟΨ) και την αρ. πρωτ. ΥΠΑΙΘΠΑ-ΓΓΠ /ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΑΧ/30816/14134/2128/1129/3-4-2013 (ΑΔΑ: ΒΕΑΞΓ-Α07) Απόφαση Αυτεπιστασίας, η 2η Τροποποίηση με την αρ.πρωτ. 6163/23-12-2013 Απόφαση της Περιφέρειας Πελοποννήσου (ΑΔΑ: ΒΛΓΓ7Λ1-Σ6Θ), η οποία τέθηκε σε ισχύ με την αρ.πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΑΧ/Φ39/10237/6228 /623/248/21-2-2014 (ΑΔΑ: ΒΙΞΒΓ -ΝΔΩ) Απόφαση Αυτεπιστασίας. Η 3η Τροποποίηση εγκρίθηκε με την αρ.πρωτ. 4397/29-8-2014 Απόφαση της Περιφέρειας Πελοποννήσου (ΑΔΑ: Ω1ΦΠ7Λ1-ΛΘΔ), η οποία τέθηκε σε ισχύ με την αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΑΧ/Φ39/229647/135257/14722/5694/25-9-2014 (ΑΔΑ: Ω6ΩΔΓ-Ζ3Ν) Απόφαση Αυτεπιστασίας. Η 4η Τροποποίηση εγκρίθηκε με την αρ.πρωτ. 6308/19-12-2014 Απόφαση της Περιφέρειας Πελοποννήσου (ΑΔΑ: 7Ν5Ξ7Λ1-ΑΞΑ), η οποία τέθηκε σε ισχύ με την αρ.πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΠΚΑΧΜΑΕ/Φ6/333862/190856/20784/889/ 9-1-2015 (ΑΔΑ: ΒΝ5ΕΓ-25Υ) Απόφαση Αυτεπιστασίας. Το έργο ολοκληρώθηκε μετά από την 5η Τροποποίηση της Πράξης με την αρ. πρωτ. 2338/24-6-2015 Απόφαση της Περιφέρειας Πελοποννήσου (ΑΔΑ: 6ΒΞΚ7Λ1-ΨΤΜ), η οποία τέθηκε σε ισχύ με την αρ.πρωτ. ΥΠΟΠΑΙΘ/ΓΔΑΠΚ/ΔΙΠΚΑ/ΤΠΚΑΧΜΑΕ/176724/105119 /8972/2655/23-7-2015 Απόφαση Αυτεπιστασίας του Υπουργείου Πολιτισμού, Παιδείας και Θρησκευμάτων (ΑΔΑ: 78ΛΖ465ΦΘ3-Χ56).

εικ. 52

εικ. 53

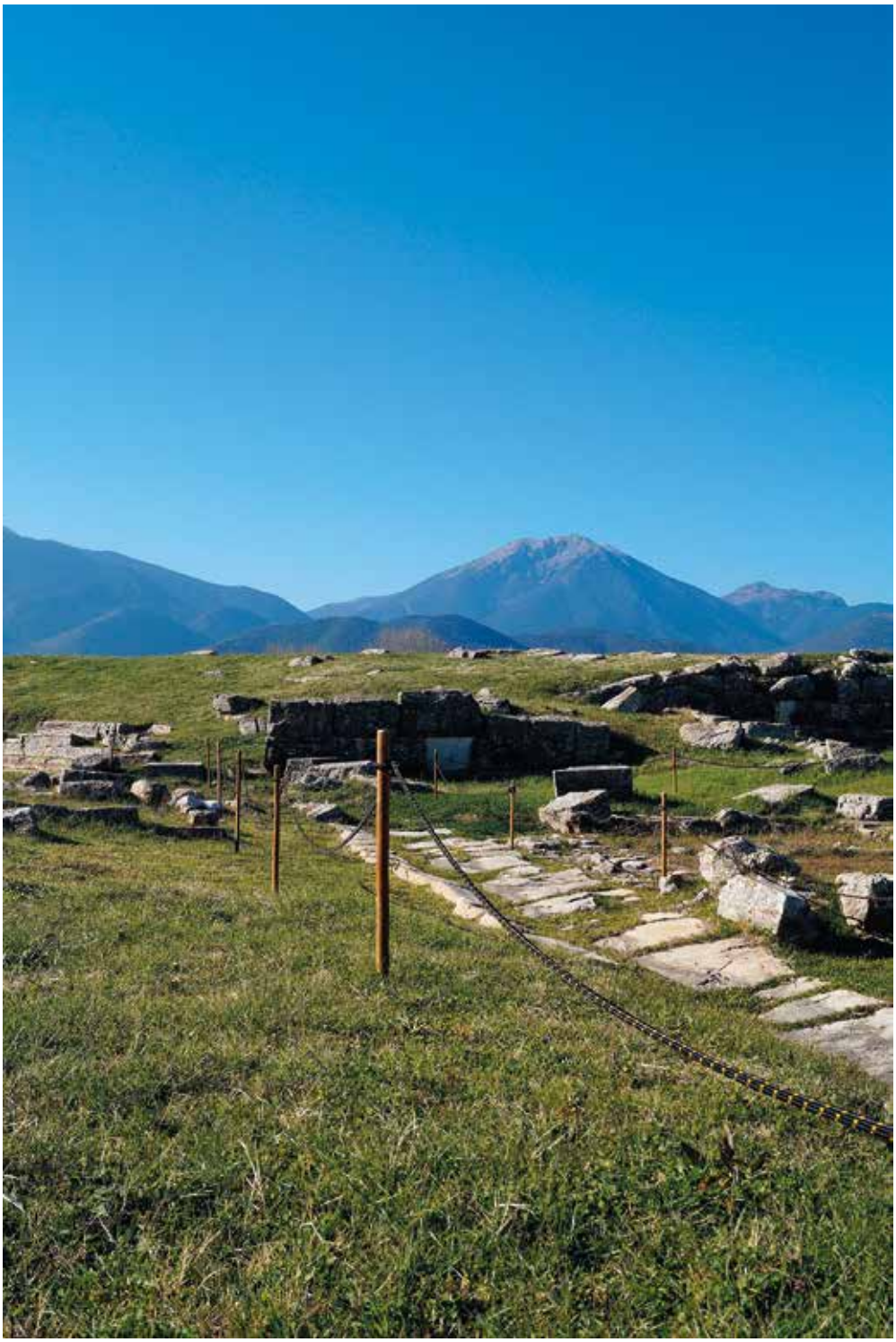

εικ. 54

εικ. 55

εικ. 56

εικ. 57

εικ. 58

εικ. 59

εικ. 60

4. Παράλληλες δράσεις

Εκτός από το κύριο έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΣΠΑ, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας ανέλαβε σε συνεργασία με άλλους φορείς και άλλες δράσεις για την αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου.

Με χορηγία από τη ΔΕΗ – παράρτημα Τρίπολης ηλεκτροδοτήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της Αγοράς. Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Τεχνικών 'Εργων της Π.Ε. Αρκαδίας εκπονήθηκε και εγκρίθηκε η μελέτη για τη δημιουργία κυκλοφοριακού κόμβου στην περιοχή στάθμευσης των οχημάτων των επισκεπτών. Η εκτέλεση του έργου χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Πελοποννήσου και αναμένεται να ολοκληρωθεί εντός του 2016.

Το θέμα των υποστηρικτικών λειτουργιών και της εξυπηρέτησης των επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου προωθήθηκε σε συνεργασία με τη Διεθνή Αρκαδική Εταιρεία, ένα μη κρατικό φορέα που ιδρύθηκε το 2007 για τη μελέτη και αξιοποίηση του παγκόσμιου αρκαδικού κεκτημένου (http://www.isarcadia.org). Το 2013 το Υπουργείο Πολιτισμού παραχώρησε στην εταιρεία τη χρήση του Μαντινειακού Περιπτέρου. Το εν λόγω κτίριο, συνολικής δόμησης 460 τ.μ., χτίστηκε τη δεκαετία του 1960. Το κτίριο ήταν ιδιοκτησία του ΕΟΤ μέχρι το 2003, όποτε και παραχωρήθηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού (ΦΕΚ 2002/τΑ/24.12.2003). Σύμφωνα με το σχεδιασμό το Περίπτερο θα αποτελέσει την έδρα της Εταιρείας και ταυτόχρονα θα εξυπηρετήσει τις υποστηρικτικές λειτουργίες του χώρου (πωλητήριο βιβλίων και εκμαγείων, καφετέρια, τουαλέτες κλπ.). Εχουν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες επισκευής του Περιπτέρου από τη Διεθνή Αρκαδική Εταιρεία.

Ένα τμήμα της χρηματοδότησης που διαχειρίστηκε η ΕΦ.Α. Αρκαδίας από το Ειδικό Ταμείο Ανασυγκρότησης Έκτακτων Αναγκών (ΕΤΑΕΑ) – μέσω της Περιφέρειας Πελοποννήσου - για την ανασυγκρότηση των πληγεισών περιοχών από τις καταστρεπτικές πυρκαγιές του 2007, διοχετεύτηκε στον καθαρισμό ολόκληρου του δικτύου αποστράγγισης (φυσικού και τεχνητού) των υδάτων σε όλη την τειχισμένη πόλη. Οι εν λόγω ενέργειες υλοποιήθηκαν με την επιστημονική συνδρομή της ομάδας του ομότιμου καθηγητή Γεωλογίας Η. Μαριολάκου[3]. Παράλληλα και σε ετήσια βάση πραγματοποιείται λεπτομερής καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου από την αυτοφυή βλάστηση με τη συνδρομή των Υπηρεσιών του Δήμου Τρίπολης.

Ερευνητικά οφέλη απέδωσε και η συνεργασία της Εφορείας με δύο άλλους φορείς. Στο πλαίσιο της πολυετούς συνεργασίας της Εφορείας με το μη κερδοσκοπικό σωματείο ΔΙΑΖΩΜΑ, που έχει ως στόχο την αποκατάσταση και απόδοση στο κοινό των αρχαίων ελληνικών θεάτρων, συντάχθηκε από τον δρ. Κ. Ζάμπα, πολιτικό μηχανικό, πρόταση για τις προδιαγραφές που πρέπει να περιλαμβάνει η μελέτη αναστήλωσης του αρχαίου θεάτρου Μαντίνειας[4].

---

3. Η. Μαριολάκος, Κ. Παπασπυρόπουλος, Χ. Φίλης, Πλημμυρικά φαινόμενα στον αρχαιολογικό χώρο της Μαντίνειας. Αναγνωριστική γεωλογική έκθεση και προτάσεις αντιμετώπισής τους. Αθήνα 2013.

Στον τομέα των επιστημονικών συνεργασιών της Εφορείας μας ολοκληρώθηκε πρόσφατα η διεξαγωγή γεωφυσικών διασκοπήσεων στην αρχαία πόλη της Μαντίνειας από το Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών. Η έρευνα περιελάμβανε την παράλληλη χρήση υπεδάφειων ραντάρ, μαγνητομέτρων και ηλεκτρομαγνητικών μεθόδων και απέδωσε τα πρώτα συμπεράσματα για την εσωτερική πολεοδομική οργάνωση της Μαντίνειας[5] **(εικ. 61)**.

εικ. 61

4. Βλ. αναλυτικά http://www.diazoma.gr/200-Stuff-06-Theatres/Xorigikos-Fakelos_Mantinias.pdf
5. Sarris, A., Manataki, M., Cuenca-Garcia, C., Donati, J.C., Kalayci, T., Simon, F.X., Papadopoulos, N., (2015). Revealing the Urban Features of the Ancient Greek City of Mantineia through the Employment of Ground Penetrating Radar. 8th International Workshop on Advanced Ground Penetrating Radar, Florence, Italy, 7-10 July, 2015.

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
MANTINEIA
Φυλακείο
Ancient tower
Φυλακείο
Ancient tower
Σκόπι
Skopi

III.
Περιήγηση στην αρχαία πόλη

III. Περιήγηση στην αρχαία πόλη

Ο σημερινός επισκέπτης προσεγγίζει την αρχαία πόλη μέσω της επαρχιακής οδού που οδηγεί από την Τρίπολη προς τις κοινότητες Αρτεμισίου και Ορχομενού, σε απόσταση περί τα 13 χλμ. βόρεια της πρωτεύουσας του Νομού. Πινακίδες σήμανσης για τον αρχαιολογικό χώρο υπάρχουν σε όλη τη διαδρομή από την Τρίπολη έως τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο της Αγοράς **(εικ. 62)**. Φθάνοντας κανείς στην περιοχή της Αγοράς μπορεί να σταθμεύσει το όχημά του στο χώρο στάθμευσης και να προσεγγίσει περπατώντας τον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο. Απέναντι από την είσοδο του χώρου βρίσκεται το Μαντινειακό Τουριστικό Περίπτερο. Πρόκειται για ισόγειο λιτό κτίριο, πρώην ιδιοκτησίας του ΕΟΤ, το οποίο κτίστηκε στη δεκαετία του 1960. Το κτίριο σήμερα ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού **(εικ. 63)**. Σε μικρή απόσταση από το Περίπτερο βρίσκεται η εκκλησία της Αγίας Φωτεινής **(εικ. 64)**. Ο μοναδικός αυτός ναός κτίστηκε τη δεκαετία του 1970 σε σχέδια του αρχιτέκτονα Κ. Παπαθεοδώρου, που οικοδόμησε μια χριστιανική εκκλησία συνδυάζοντας την αρχαία ελληνική τέχνη, τα χαρακτηριστικά της βυζαντινής εποχής αλλά και νεότερους αρχιτεκτονικούς ρυθμούς.

εικ. 62

εικ. 63

εικ. 64

1. Η οχύρωση και το πολεοδομικό σχέδιο

Τα καλοδιατηρημένα και εντυπωσιακά κατάλοιπα του τείχους της Μαντίνειας κίνησαν το ενδιαφέρον ευρωπαίων περιηγητών ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα **(εικ. 25)**. Το τείχος παρουσιάζει ελλειψοειδή κάτοψη και δεσπόζει σαν δακτυλίδι στο μαντινικό κάμπο, περιβάλλοντας και οριοθετώντας τον αστικό ιστό της αρχαίας πόλης. Η κατασκευή του οχυρωματικού περιβόλου, με τη μορφή που σώζεται σήμερα, τοποθετείται χρονικά αμέσως μετά τη μάχη των Λεύκτρων, το 371 π.Χ., όταν οι Μαντινείς κλήθηκαν να συνοικίσουν εκ νέου την πόλη τους. Οχυρωματικό τείχος διέθετε η Μαντίνεια τουλάχιστον από τον πρώιμο 5ο αιώνα, το οποίο καταστράφηκε από το βασιλιά της Σπάρτης Αγησίπολη το έτος 385 π.Χ.

Η περίμετρος του νεότερου τείχους της Μαντίνειας έχει συνολικό μήκος που ανέρχεται σε 3.942 μ. και περιβάλλει μία έκταση 124 εκταρίων (1,24 τετραγ. χλμ.) **(εικ. 65)**. Το τείχος της Μαντίνειας είναι κτισμένο κατά κανόνα κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα, δημοφιλές σύστημα δόμησης τειχών κατά τον 4ο αι. π.Χ., χωρίς να λείπουν και τμήματα τα οποία έχουν οικοδομηθεί κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης, ίσως απομεινάρια από το παλαιότερο τείχος του 5ου αιώνα. Το κατώτερο τμήμα του, πάχους 4,20 μ., είναι λίθινο και σώζεται σε ύψος 1 μέτρου περίπου, πλησιάζοντας σε ορισμένα σημεία τα 2 μέτρα, ενώ το εποικοδόμημα, που δεν διατηρείται πλέον, ήταν πλίνθινο. Το τείχος ενισχυόταν εξωτερικά με πύργους, οι οποίοι αποτελούν το σήμα κατατεθέν

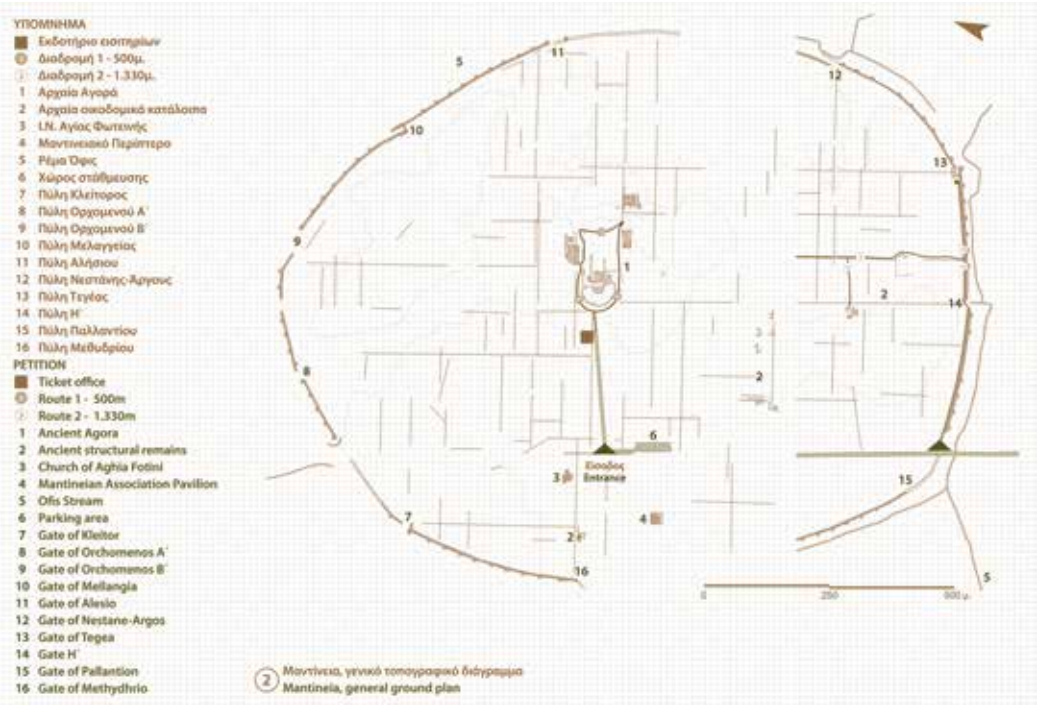

εικ.65

της πόλης από την εποχή των πρώτων περιηγητών και απεικονίζονται σε όλα τα επιστημονικά εγχειρίδια για την οχυρωματική τέχνη κατά την αρχαιότητα **(εικ. 66)**. Ο ακριβής αριθμός των πύργων αποτέλεσε ανέκαθεν σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των ερευνητών και μπορεί να προσδιοριστεί μόνο μέσω συστηματικών ανασκαφικών καθαρισμών. Σύμφωνα με τους γάλλους ανασκαφείς, οι πύργοι ανέρχονται συνολικά σε 122 και απαντούν σε διαστήματα που κυμαίνονται από 25 – 30 μέτρα. Το πιο πιθανόν είναι ότι οι πύργοι ανέρχονται σε 126. Όλοι οι πύργοι είναι ορθογώνιας κάτοψης, με εξαίρεση ορισμένους που προστατεύουν τις πύλες του τείχους, οι οποίοι είναι ημικυκλικοί. Από τις 10 τουλάχιστον πύλες που διέθετε το τείχος ξεκινούσαν δρόμοι που οδηγούσαν – μεταξύ άλλων – στις σημαντικότερες αρκαδικές πόλεις της εποχής, όπως το Παλλάντιο, την Τεγέα, το Μεθύδριο, τον Κλείτορα και τον Ορχομενό. Η ενίσχυση των πυλών αυτών με πύργους προσέδιδε στο σύνολο μνημειακό χαρακτήρα **(εικ. 67)**.

εικ. 66

Η επιλογή της θέσης της Μαντίνειας σε μία εντελώς πεδινή και επίπεδη έκταση χωρίς ακρόπολη ευνοούσε την οργάνωση της πόλης ήδη από την ίδρυσή της με ένα οργανωμένο – έστω και στοιχειώδες – πολεοδομικό σύστημα **(εικ. 68)**. Ο πολεοδομικός αυτός σχεδιασμός εξυπηρετούσε και τη διανομή των κλήρων στους

εικ. 67

εικ. 68

κατοίκους των παλαιότερων αυτοδιοίκητων μονάδων, οι οποίοι αποτέλεσαν –όπως επιβεβαιώνουν οι πηγές – το ανθρώπινο δυναμικό της νέας πόλης. Οι κλήροι, δε, αυτοί δεν θα περιορίζονταν μόνο στην κυρίως πόλη αλλά και στη χώρα, στις καλλιεργούμενες εκτάσεις της Μαντινικής, δηλαδή της επικράτειας της αρκαδικής πόλης. Οι εκτεταμένες αυτές εκτάσεις καλλιέργειας της γης συγκριτικά με τη γεωμορφολογία της υπόλοιπης ορεινής Αρκαδίας, αποτελούσαν τη βασική πλουτοπαραγωγική πηγή της Μαντινείας αλλά παράλληλα ήταν και ρυθμιστής πολιτικών εξελίξεων στις εξωτερικές σχέσεις του μαντινειακού κράτους.

Η Μαντίνεια αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα «σχεδιασμένης» πόλης, μίας πόλης δηλαδή που ιδρύθηκε εξ αρχής με βάση κάποιο σχέδιο, το οποίο δημιουργήθηκε για να εξυπηρετήσει την ισότητα των μελών της νέας πόλης, αφού αυτοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις προγονικές εστίες και να εγκατασταθούν στη νέα πόλη. Αυτός ο τύπος της «σχεδιασμένης πόλης» εμφανίζεται πολύ νωρίς κατά την ίδρυση των ελληνικών αποικιών από τον ύστερο 8ο αι. π.Χ., ιδιαίτερα στην Κάτω Ιταλία και Σικελία και, εν συνεχεία, υιοθετείται – ήδη από τον 5ο αι. π.Χ. μπορεί και νωρίτερα – και για τις πόλεις που ιδρύονται στην ηπειρωτική Ελλάδα. Παρά το γεγονός ότι η Μαντίνεια δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό της, με βάση άλλα καλύτερα χρονολογημένα παραδείγματα, πρέπει να δεχθούμε ότι η εσωτερική οργάνωση της πόλης έγινε από την αρχή με ορθολογικό σχεδιασμό. Εξάλλου η επιλογή της θέσης για την ίδρυση της πόλης, πάνω σε πεδινή, επίπεδη έκταση διευκόλυνε τον εσωτερικό χωροταξικό σχεδιασμό.

Οι γεωσκοπικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από το Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών υπέδειξαν το ρυμοτομικό σχέδιο της Μαντίνειας **(εικ. 65)**. Παράλληλες οδοί κατά τον άξονα Ανατολή – Δύση διατρέχουν όλη την αστική περιοχή και απέχουν μεταξύ τους σταθερά 60 μέτρα. Ανάλογες παράλληλες οδοί διέτρεχαν την πόλη από Βορρά προς Νότο αλλά η απόσταση μεταξύ δύο διαδοχικών οδών δεν παρουσιάζει την ίδια κανονικότητα. Από τις ελάχιστες σωστικές ανασκαφές μέσα στον πολεοδομικό ιστό έχει εξακριβωθεί ότι το πλάτος ορισμένων τουλάχιστον οδών ανερχόταν σε 8 μέτρα – συμπεριλαμβανομένων και των πεζοδρομίων.

Με βάση υπολογισμούς που έχουν γίνει κατά την κλασική εποχή ο πληθυσμός του άστεως ανερχόταν σε 14.000 άτομα συνολικά, μεταξύ αυτών 7.000 ήταν οι πολίτες, δηλαδή άνδρες άνω των 20 ετών.

Λίγο ανατολικότερα από το κέντρο περίπου της αρχαίας πόλης εκτεινόταν η Αγορά, το πολιτικό, θρησκευτικό και εμπορικό κέντρο της Μαντίνειας. Η επιλογή για δημιουργία του δημόσιου χώρου στο κέντρο περίπου του άστεως διευκόλυνε – σε μία πρώιμη τουλάχιστον φάση – τη γρήγορη συγκέντρωση του μάχιμου πληθυσμού της πόλης, τη συγκέντρωσή του και τη διοχέτευσή του στα απειλούμενα σημεία του τείχους της πόλης. Δεν πρέπει, εδώ, να ξεχνάμε ότι ήδη από τα τέλη του 8ου αι. εγκαταλείπεται ο ηρωικός πόλεμος με την «ομηρικού» τύπου μονομαχία προς όφελος μίας νέας τακτικής, όπου ο μαχητής εντάσσεται σ' ένα πολεμικό σώμα, τη φάλαγγα, που οφείλει την αποτελεσματικότητά της στη συμπαγή της μάζα.

2. Η Αγορά και τα μνημεία της

Η Αγορά της Μαντίνειας αποτελεί ένα μεγάλο χώρο ορθογώνιας κάτοψης διαστάσεων 160 x 90 μ. Στην τελική του διαμόρφωση κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους ήταν ιδιαίτερα επιβλητικός περίκλειστος χώρος με μνημειακές επίσημες εισόδους. Βόρεια, ανατολικά και νότια η Αγορά οριζόταν από στοές, ενώ το δυτικό όριο της ήταν το Θέατρο. Η πλαισίωση του κεντρικού δημόσιου χώρου μίας αρχαίας πόλης με στοές ξεκινά κατά τον 2ο αι. π.Χ. και, εν συνεχεία, οδηγεί στη δημιουργία ενός περίκλειστου χώρου, απομονωμένου από το υπόλοιπο άστυ **(εικ. 69)**. Για την απρόσκοπτη κυκλοφορία των πεζών εντός του χώρου την Αγορά διέτρεχαν πεζοδρόμια από ασβεστολιθικές πλάκες, πλάτους περίπου 1,70 μ. Δύο εξ αυτών, παράλληλα μεταξύ τους, ξεκινούσαν από τις παρόδους του Θεάτρου και διέσχιζαν από δυτικά προς τα ανατολικά τον ελεύθερο χώρο της Αγοράς. Οι πλάκες των πεζοδρομίων είχαν κλίση και κατέληγαν σε στενό ρείθρο κτιστό στη μία πλευρά, δημιουργώντας ταυτόχρονα ένα δίκτυο απορροής των ομβρίων. Ιδιαίτερη μέριμνα είχε ληφθεί επιπλέον για τη σταθεροποίηση του κύκλου του νερού μέσα στο σημαντικότερο τμήμα του αστικού χώρου που υποδεικνύει ένα αναβαθμισμένο επίπεδο ζωής. Επάλληλα στρώματα από φυσικά υδατοπερατά υλικά, και συγκεκριμένα χαλίκια αναμεμειγμένα με αποτμήματα κεραμίδων και κεραμικής με συνδετικό υλικό το χώμα που επιτρέπουν στο νερό να περάσει γρήγορα στα βαθύτερα στρώματα του εδάφους εξασφάλιζαν όχι μόνο την άνετη διέλευση πεζών και τροχοφόρων αλλά και κάλυπταν και επιφάνειες υποδοχής φύτευσης.

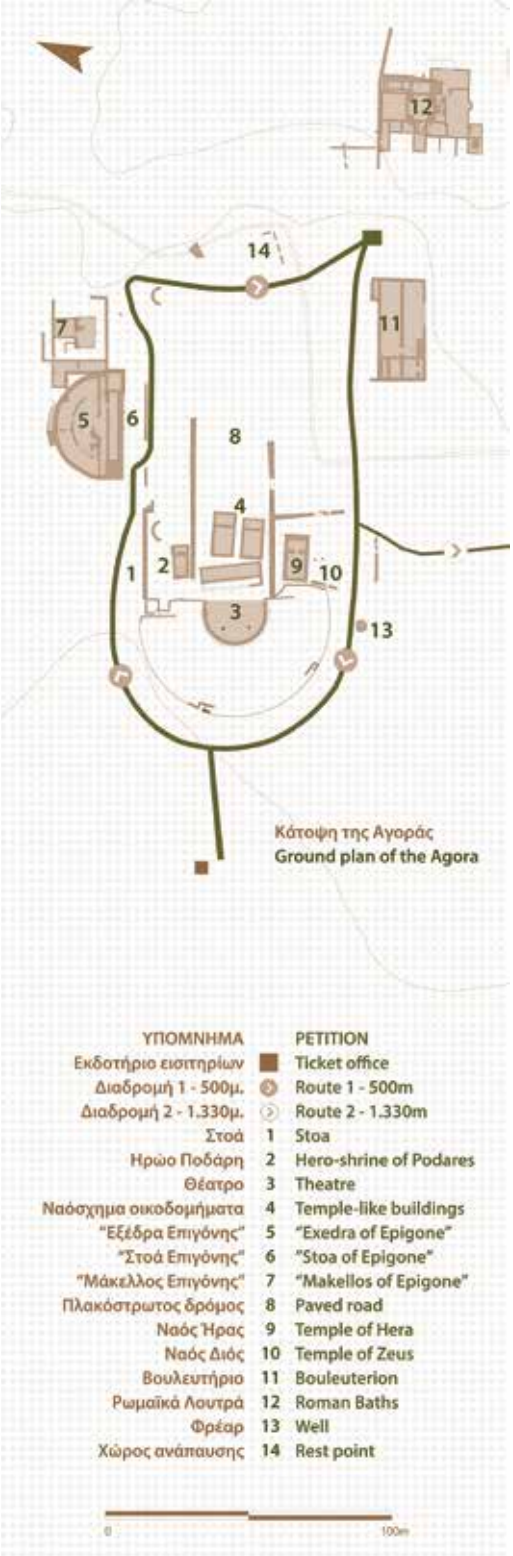

εικ. 69

εικ. 70

Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Θέατρο (εικ. 69-70)

Η μνεία του Θεάτρου της Μαντίνειας στον Παυσανία (8.9.2) είναι έμμεση: *και Ήρας προς τῷ θεάτρῳ ναόν ἐθεασάμην*. Στις γαλλικές ανασκαφές του 19ου αιώνα, ήλθαν στο φως η σκηνική κατασκευή, η ορχήστρα και μερικά από τα χαμηλότερα εδώλια του κοίλου. Η ανέγερση του θεάτρου χρονολογείται συνήθως μετά την επανίδρυση της πόλης το 370 π.Χ., δεν αποκλείεται όμως, το μνημείο να ιδρύθηκε στο χώρο ήδη τον 5ο αι. π.Χ.

Πρόκειται για ένα μικρό σχετικά θέατρο, του οποίου η χωρητικότητα υπολογίζεται σε 6.200 θεατές. Το κοίλο με τις θέσεις των θεατών εδράζεται σε τεχνητή επίχωση πάνω στο φυσικό επίπεδο έδαφος, συγκρατούμενη από ισχυρό ημικυκλικού σχήματος ανάλημμα, διαμέτρου 66,30 μ. Η εξωτερική παρειά του ισχυρού αυτού αναλήμματος είναι χτισμένη από λιθοπλίνθους κατά το πολυγωνικό σύστημα, στοιχείο που θα επέτρεπε να τοποθετήσουμε χρονικά την ίδρυση του μνημείου στον 5ο αι. π.Χ. Το ανάλημμα του κοίλου ήταν προσιτό από έξω, αφού σώζονται σε αυτό κλίμακες ανόδου, που επέτρεπαν την είσοδο των θεατών απευθείας στο άνω διάζωμα. Υπολογίζεται ότι το κοίλο του θεάτρου διάθετε στην τελική μορφή του 32 σειρές εδωλίων. Σήμερα σώζονται μόνο οι κατώτερες σειρές, οι οποίες χωρίζονται, με 8 κλίμακες, σε 7 κερκίδες. Για την κατασκευή των καθισμάτων των θεατών χρησιμοποιήθηκε ντόπιος ασβεστόλιθος αλλά και λευκό μάρμαρο. Στη χωμάτινη ορχήστρα, ακτίνας 10,85 μ., που ελάμβαναν χώρα τα δρώμενα, αποκαλύφθηκαν πρόσφατα οι λίθινες ορθογώνιες βάσεις των δύο θρόνων που προορίζονταν για τους αξιωματούχους. Πίσω από την ορχήστρα σώζονται τα θεμέλια του συγκροτήματος σκηνής – προσκηνίου για τα σκηνικά και τους ηθοποιούς. Κατά τις γαλλικές ανασκαφές στο χώρο του θεάτρου περισυνελέγησαν πήλινα κυκλικά, ημικυκλικά, ορθογώνια και ελλειψοειδή δελτία ταυτότητας, τα οποία φέρουν στην μία όψη το όνομα και το πατρώνυμο του κατόχου και στην άλλη όψη ένα από τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου **(εικ. 15)**. Προορίζονταν για τους εκπροσώπους των Μαντινέων στις συνελεύσεις και χρονολογούνται από τον 5ο έως τον 3ο αι. π.Χ.

Το θέατρο, λοιπόν, εκτός από ανοικτός χώρος παρακολούθησης δρωμένων, προοριζόταν αρχικά για δημόσιες συνελεύσεις των αντιπροσώπων των πολιτών, εξυπηρετούσε δηλαδή τις ίδιες ανάγκες που κάλυπτε και το Εκκλησιαστήριο – Θέατρο στην Αγορά της αχαϊκής αποικίας του Μεταποντίου της Κάτω Ιταλίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. αλλά και του θεάτρου της Ήλιδας του 4ου αι. π.Χ.

Ναός της Ήρας (εικ. 69,71)

Εισερχόμενος ο επισκέπτης από το Θέατρο στον κυρίως χώρο της Αγοράς της Μαντίνειας αντικρύζει σε μικρή απόσταση ανατολικά της νότιας παρόδου του μνημείου τα θεμέλια ενός οικοδομήματος, που οι γάλλοι ανασκαφείς του 19ου αι. απέδωσαν στο ναό της Ήρας. Η ταύτιση βασίστηκε στη λακωνική μαρτυρία του Παυσανία (8.9.2) ότι ο ναός αυτός βρισκόταν πλησίον του Θεάτρου. Σήμερα το μνημείο σώζεται σε πολύ

εικ. 71

χειρότερη κατάσταση από αυτήν που είχε όταν αποκαλύφθηκε από τη γαλλική ομάδα και αυτό οφείλεται στη λιθαρπαγή που ακολούθησε της αποκάλυψης του μνημείου.

Πρόκειται για ένα κτίριο απλής αρχιτεκτονικής μορφής και διαστάσεων 16,20 x 9 μ., που ανήκει στον τύπο του πρόστυλου ναού εν παραστάσει, με δύο δηλαδή κίονες μεταξύ των παραστάδων της πρόσοψης. Το οικοδόμημα δεν διέθετε οπισθόδομο, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησής του στον 5ο αι. π.Χ. Έχει προσανατολισμό προς Ανατολάς, όπου και η είσοδος στο ναό.

Ο Παυσανίας (8.9.3) αναφέρει ότι το Ηραίο στην Αγορά της Μαντίνειας στέγαζε το λατρευτικό άγαλμα της θεάς, η οποία παριστανόταν καθιστή σε θρόνο και περιβαλλόταν από την κόρη της Ήβη και την Αθηνά. Ως δημιουργό του συντάγματος αυτού, ο περιηγητής μνημονεύει το διάσημο γλύπτη του 4ου αιώνα Πραξιτέλη **(εικ. 72-73)**. Η διάδοση της λατρείας της Ήρας στην Αρκαδία παραμένει περιορισμένη και εντοπίζεται σε περιοχές πλησίον των δυτικών και ανατολικών ορίων της αρκαδικής γης, όπου οι επιρροές και επιδράσεις από τα μεγάλα κέντρα λατρείας της θεάς στην Ολυμπία και την Αργολίδα ήταν στενότερες **(εικ. 73)**. Επιπλέον, η παρουσία της Ήβης, που μαρτυρείται σε όλη την Αρκαδία μόνο στην περίπτωση της Μαντίνειας, φέρνει στο νου το λατρευτικό σύνταγμα στο Ηραίο του Άργους, όπου μητέρα και κόρη τιμώνται δίπλα - δίπλα.

εικ. 72

εικ. 73

εικ. 74

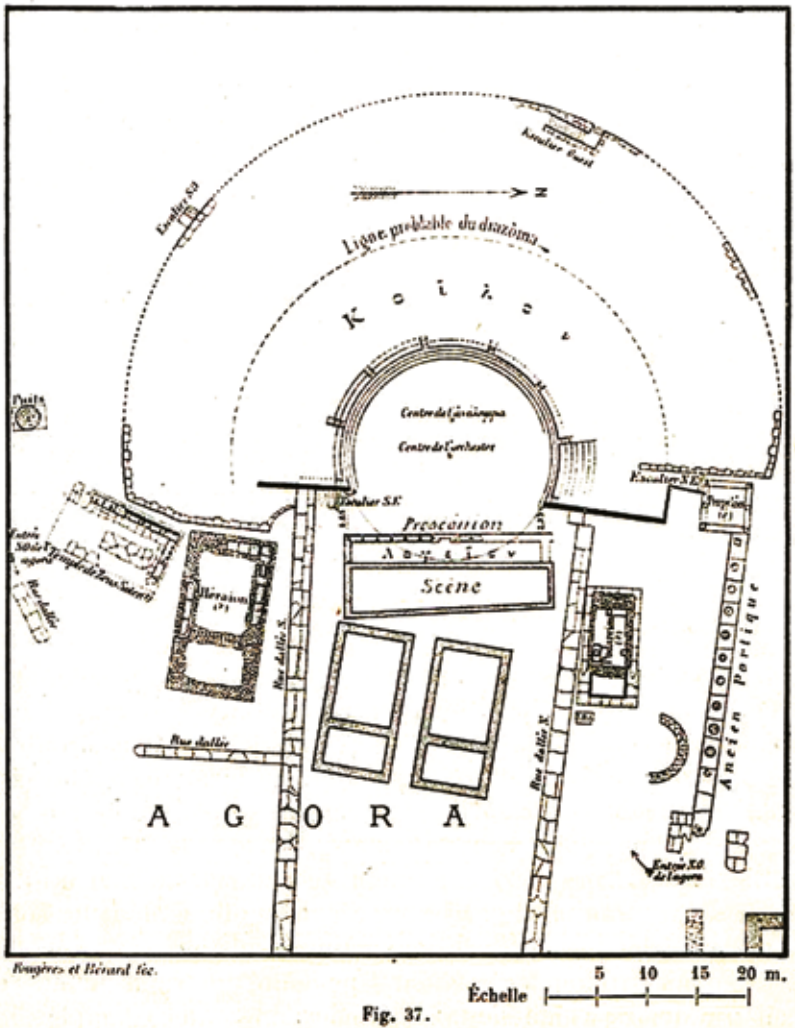

εικ. 75

Ιερό του Διός Σωτήρος (εικ. 69)

Η ταύτιση των καταλοίπων νοτιοανατολικά του θεάτρου με το αναφερόμενο από τον Παυσανία (8.9.2) ιερό του *σωτῆρος Διός* στην Αγορά είναι αμφισβητούμενη. Πρόκειται για ένα απλό, ορθογώνιο οικοδόμημα διαστάσεων 12 x 7 μ. Το κτίριο έχει έναν ασυνήθη προσανατολισμό σε σχέση με τα υπόλοιπα κτίρια της Αγοράς, από βόρεια, βορειοανατολικά - νότια, νοτιοδυτικά, στοιχείο που θα συνηγορούσε σε μία χρονολόγηση του κατά τον πρώτο συνοικισμό (5ος αι. π.Χ.). Η απόδοση των πενιχρών λειψάνων στο ναό του Διός οφείλεται στον Fougères, ο οποίος τον ταύτισε με τον τόπο, στον οποίο σύμφωνα με τον Θουκιδίδη (5.47.11) οι Μαντινείς έστησαν μία λίθινη στήλη με το κείμενο της συνθήκης τους το 421 π.Χ. με τους Αθηναίους και τους Αργείους **(εικ. 75)**. Η επίκληση του επιθέτου *σωτήρ* συνοδεύει τον Δία από τον 4ο αι. π.Χ. και εξής και ιδίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Δύο ναόσχημα κτίρια (εικ. 69)

Ανατολικά του θεάτρου ξεχωρίζουν τα θεμέλια από δύο ναόσχημα οικοδομήματα των ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με τον Fougères, πρόκειται για δύο πρόστυλους ναούς που ανηγέρθηκαν κατά τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους πάνω σε παλαιότερα μνημεία και πιθανόν ιδρύθηκαν με χορηγία ενός ζεύγους ντόπιων ευεργετών, του Ευφρόσυνου και της Επιγόνης. Διπλοί ναοί τέτοιου τύπου φαίνεται ότι συνδέονταν με την αυτοκρατορική λατρεία. Την ιδιαίτερη σημασία τους εξάλλου υπογραμμίζει και η θέση τους στον κεντρικό χώρο της Αγοράς, προς τον οποίο ήταν στραμμένη η όψη τους **(εικ. 76)**.

Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία του χώρου προέκυψαν από τον εντοπισμό και ανασκαφή ελλειψοειδούς κατασκευής σωζόμενων διαστάσεων 3,30 x 2 μ., κάτω από τα θεμέλια του νότιου οικοδομήματος και σε βάθος 1,60 μ. από τη σημερινή επιφάνεια **(εικ. 77)**. Η κατασκευή ορίζεται από πηλόμαζες και αργούς λίθους εξωτερικά. Το εσωτερικό της περιελάμβανε μάζες πηλού, ίχνη καύσης, οστά ζώων, λίγους αργούς λίθους και κεραμική που χρονολογείται από τον ύστερο 8ο έως τον 6ο αι. π.Χ. **(εικ. 78-79)**. Σε κάθε περίπτωση πρόκειται για την παλαιότερη ανασκαφική μαρτυρία για ανθρώπινη δραστηριότητα στην πεδιάδα, στην περιοχή που μελλοντικά κατέλαβε ο δημόσιος χώρος της πόλης.

εικ. 76

εικ. 77

εικ. 78

εικ. 79

εικ. 80

Ηρώο του Ποδάρου (εικ. 69, 80)

Βορειοανατολικά της σκηνής του θεάτρου, αμέσως δίπλα στο μεγάλο λιθόστρωτο δρόμο που διέσχιζε την Αγορά από Ανατολή προς Δύση και ξεκινούσε από το βόρειο αναλημματικό τοίχο του κοίλου, βρίσκεται ένα ναϊσκόμορφο κτίριο. Το μνημείο ταυτίστηκε με το ηρώο του Ποδάρου (Παυσανία 8.9.9), αφού στις γαλλικές ανασκαφές περισυνελέγησαν ενσφράγιστες κεραμίδες με το όνομα ΠΟΔΑΡΙ… και ΠΟΔΑΡΕΟΣ ΔΑ[ΜΟΣΙΟΣ] **(εικ. 81)**. Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τον Ποδάρη και τη λατρεία στο ηρώο του μάς προσφέρει ο Παυσανίας (8.9.9-10). Πρόκειται για έναν γενναίο Μαντινέα, ο οποίος έπεσε ηρωικά μαχόμενος εναντίον του Επαμεινώνδα και των Θηβαίων το 362 π.Χ. Ο περιηγητής σημειώνει ότι ο ήρωας αυτός λατρευόταν από την τοπική κοινωνία ακόμα και στην εποχή του. Διευκρινίζει, όμως, ότι τρεις γενιές πριν, δηλαδή περί τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ., οι Μαντινείς άλλαξαν το τιμητικό επίγραμμα του ηρώου και το προσάρμοσαν έτσι ώστε να τιμάται ένας ομώνυμος απόγονος του Ποδάρου, ο οποίος είχε λάβει και τη ρωμαϊκή πολιτεία, ήταν δηλαδή ρωμαίος πολίτης.

εικ. 81

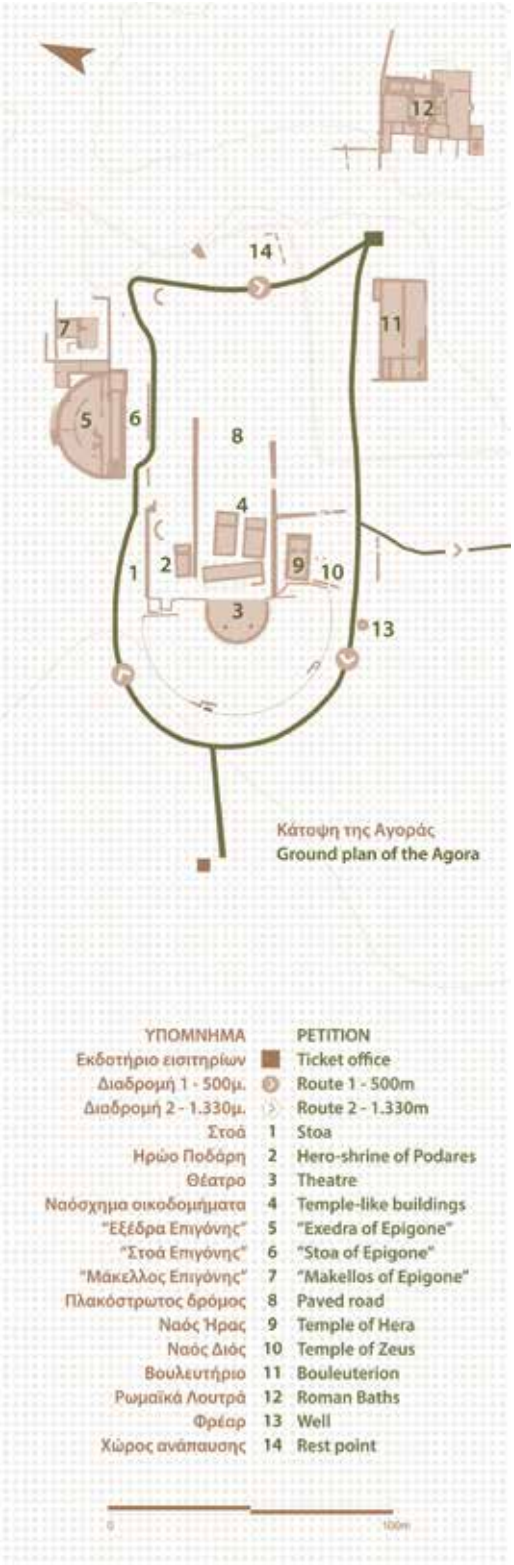
12
14
11
7
5
6
8
4
1
2
9
10
3
13
Κάτοψη της Αγοράς
Ground plan of the Agora
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
PETITION
Εκδοτήριο εισιτηρίων
Ticket office
Διαδρομή 1 - 500μ.
Route 1 - 500m
Διαδρομή 2 - 1.330μ.
Route 2 - 1.330m
Στοά 1 Stoa
Ηρώο Ποδάρη 2 Hero-shrine of Podares
Θέατρο 3 Theatre
Ναόσχημα οικοδομήματα 4 Temple-like buildings
"Εξέδρα Επιγόνης" 5 "Exedra of Epigone"
"Στοά Επιγόνης" 6 "Stoa of Epigone"
"Μάκελλος Επιγόνης" 7 "Makellos of Epigone"
Πλακόστρωτος δρόμος 8 Paved road
Ναός Ήρας 9 Temple of Hera
Ναός Διός 10 Temple of Zeus
Βουλευτήριο 11 Bouleuterion
Ρωμαϊκά Λουτρά 12 Roman Baths
Φρέαρ 13 Well
Χώρος ανάπαυσης 14 Rest point
0
100m

εικ. 82

εικ. 83

Ο ΒΟΡΕΙΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Τα οικοδομήματα και οι λοιπές κατασκευές που έχουν ανασκαφεί σε αυτό το τμήμα της Αγοράς χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και συνδέονται με έναν πολυτελή εξωραϊσμό του χώρου κατά την περίοδο αυτή. Η Αγορά μετατρέπεται πλέον σε έναν περίκλειστο ορθογώνιο χώρο, που περιβάλλεται από στοές, απομονωμένο από τον υπόλοιπο αστικό χώρο. Στο βόρειο τομέα συγκεντρώνονται όλες οι εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, το τμήμα αυτό μετατρέπεται δηλαδή σε ένα εμπορικό κέντρο.

Επιμέρους στοιχεία και τύποι κτιρίων υποδεικνύουν επιδράσεις από τη ρωμαϊκή μητροπολιτική αρχιτεκτονική. Μία ενεπίγραφη μακροσκελής στήλη, που βρέθηκε στην περιοχή της βόρειας στοάς και η οποία αποτελούσε τμήμα ενός τιμητικού μνημείου, μάς διαφωτίζει γύρω από τις μεγάλες αυτές εργασίες που πραγματοποιηθήκαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή (*IG* V2, 268), η οποία αποτελούσε τμήμα ενός τιμητικού μνημείου **(εικ. 84α-β)**.

Στην επιγραφή αυτή τιμάται από τους κατοίκους της Αντιγόνειας (όπως δηλαδή μετονομάσθηκε η Μαντίνεια από το 221 π.Χ. έως τις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ.) αλλά και από την παροικία των ρωμαίων επιχειρηματιών που διέμεναν στην πόλη ένα ζεύγος μαντινέων ευεργετών. Πρόκειται για τον Ευφρόσυνο, γιο του Τίτου, και την Επιγόνη, θυγατέρα του Αρτέμωνος. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι οι δύο αυτοί Μαντινείς ανοικοδόμησαν ερειπωμένους ναούς, επεξέτειναν χώρους για δημόσιες εστιάσεις, ίδρυσαν θησαυροφυλάκια για τα ιερατεία διαφόρων λατρειών, δείχνοντας έτσι και την ευλάβειά τους αλλά στολίζοντας και τον τόπο. Ιδιαίτερα η

εικ. 84

εικ. 85

Επιγόνη έκτισε καινούργια αγορά και εργαστήρια, και μία εξέδρα, η οποία και μόνη της μπορούσε να στολίσει την αγορά, επεξέτεινε μεγάλη στοά για να προστατεύονται οι πολίτες από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες και κατασκεύασε καινούργια στοά με πολυτελείς μαρμάρινους κίονες. Η περίοδος δράσης του ζεύγους τοποθετείται την εποχή του Αυγούστου (27 π.Χ. -19 μ.Χ.). Ο Ευφρόσυνος πιθανόν καταγόταν από Ρωμαίους που έφθασαν και εγκαταστάθηκαν στην εύφορη πεδιάδα της Μαντίνειας κατά τον 1ο αι. π.Χ.

Στοά (εικ. 82-83)

Βόρεια του ηρώου του Ποδάρου και παράλληλα προς το λιθόστρωτο δρόμο που οδηγούσε στην πύλη του Μεθυδρίου σώζεται ο στυλοβάτης της πρόσοψης μίας δωρικής στοάς, σε συνολικό μήκος 31 μέτρων. Πιθανόν πρόκειται για τα κατάλοιπα από μία στοά που προϋπήρχε των εντυπωσιακών οικοδομημάτων που ανήγειραν ο Ευφρόσυνος και η Επιγόνη. Η συνέχεια της στοάς αυτής διακόπτεται απότομα για τη δημιουργία της βορειοανατολικής εισόδου της Αγοράς.

Εξέδρα της Επιγόνης και παλιά Αγορά (εικ. 85)

Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς δεσπόζει ένα ημικυκλικό οικοδόμημα, το οποίο από τους γάλλους ανασκαφείς ταυτίστηκε με την εντυπωσιακή εξέδρα, με την οποία στόλισε η Επιγόνη την Αγορά της Μαντίνειας, *δυναμένη καὶ μόνη πόλεως κόσμος εἶναι* (*IG* V2, 268).

Εξέδρες διακοσμούσαν συχνά τις αρχαίες ελληνικές αγορές, προσφέρονταν δε για ανάπαυλα και φιλοσοφικές συζητήσεις. Σε ιερά του Ασκληπιού που διέθεταν λουτρά

λειτουργούσαν ως αναπαυτήριο για τους θεραπευόμενους.

Οι γαλλικές ανασκαφές αποκάλυψαν το περίγραμμα του κτιρίου, εν συνεχεία το μνημείο καταχώσθηκε, άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες, και επαναποκαλύφθηκε στις πρόσφατες εργασίες για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Η ταύτιση του μνημείου με την εξέδρα της Επιγόνης, που αναφέρεται στην επιγραφή *IG* V2, 268 αμφισβητήθηκε τελευταία, έχει μάλιστα προταθεί και η απόδοση του κτιρίου σε ωδείο. Οι διερευνητικές ανασκαφικές εργασίες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθούν, έτσι ώστε να διαφωτιστεί τόσο η λειτουργία του μνημείου όσο και οι φάσεις οικοδόμησής του.

Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα πρόκειται για μία μεγαλοπρεπή ημικυκλική κατασκευή, πιθανόν διώροφη, ανοικτή προς την πλατεία της Αγοράς, με διάμετρο που ανέρχεται

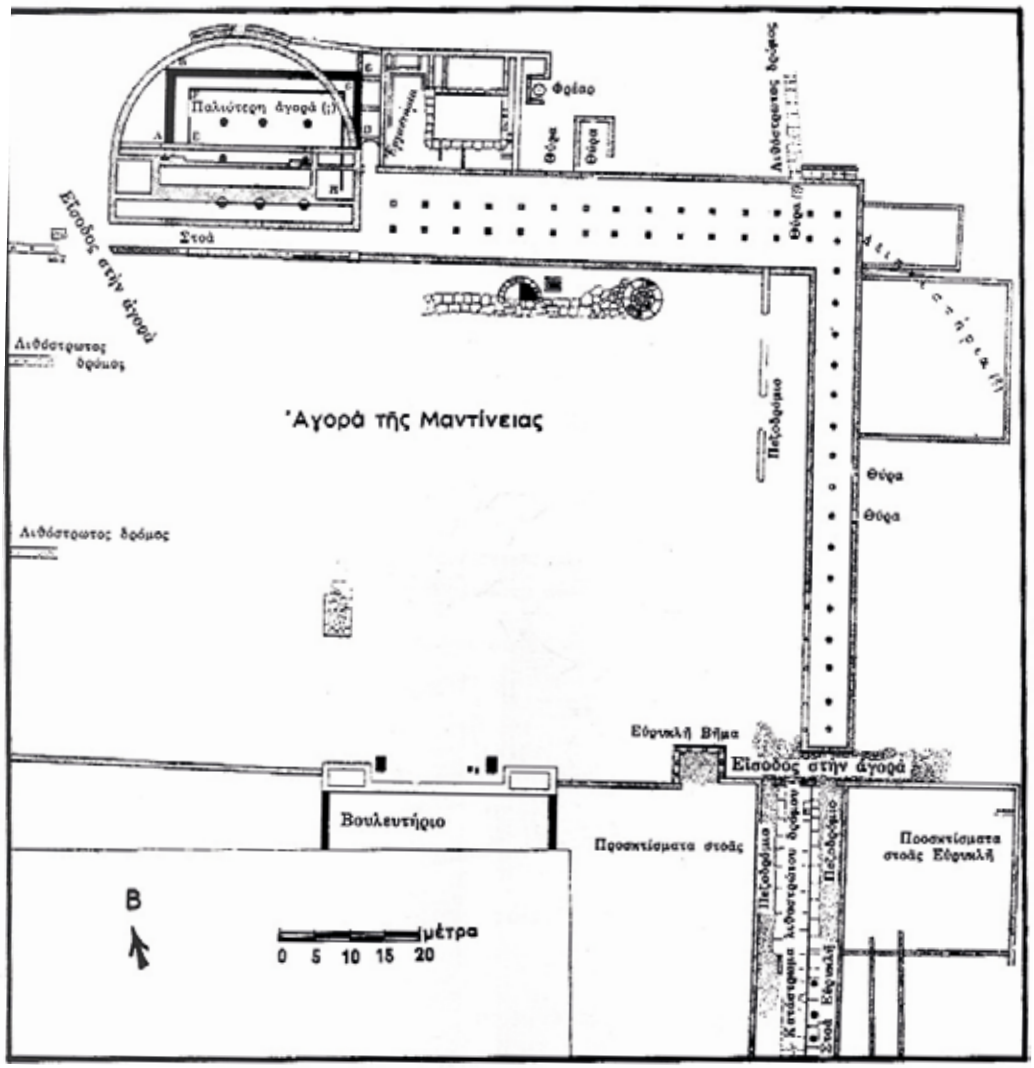

εικ. 86

εικ. 87

στα 37,60 μ. Το «κοίλο» στηριζόταν σε έναν εξωτερικό ισχυρό αναλημματικό τοίχο, ο οποίος έφερε διπλή λίθινη κλίμακα για την πρόσβαση στο εσωτερικό του μνημείου. Για το κτίσιμο του αναλημματικού τοίχου της εξέδρας έχει εφαρμοστεί το σύστημα των εναλλασσόμενων ζωνών από συμπαγείς οπτόπλινθους και από τοιχοποιία με ακατέργαστους λίθους και συνδετικό κονίαμα (opus mixtum). Το εσωτερικό τους είναι κτισμένο από χυτό υλικό λίθων και κονιάματος (opus caementicium).

Το εντυπωσιακό αυτό μνημείο θεμελιώθηκε πάνω σε ένα παλαιότερο οικοδόμημα, όπως κατέδειξαν οι – περιορισμένης έκτασης – ανασκαφές του 19ου αιώνα. Αποκαλύφθηκε μερικώς μία υπόστυλη αίθουσα, στην οποία ο Fougères αναγνώρισε «le vieux marché», την παλιά Αγορά της πόλης **(εικ. 86)**. Παρότι το παλαιότερο αυτό μνημείο δεν έχει τεκμηριωθεί επαρκώς ανασκαφικά, η μορφή του οδήγησε πρόσφατα ορισμένους ερευνητές να αναγνωρίσουν σε αυτό το βουλευτήριο της Μαντίνειας. Απάντηση στο ερώτημα αυτό θα δώσουν μελλοντικές ανασκαφές στο μνημείο.

Κατά τους επιφανειακούς καθαρισμούς του ημικυκλικού οικοδομήματος περισυνελέγησαν ενσφράγιστες λαβές αμφορέων – μεταξύ των οποίων και κνιδιακοί – **(εικ. 87)** καθώς και ένας μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από τους λεγόμενους «μεγαρικούς σκύφους», μία χαρακτηριστική κατηγορία κεραμικής με ανάγλυφη διακόσμηση που χρονολογείται από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αιώνα έως τον ύστερο 1ο αι. π.Χ. Από το υλικό αυτό μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μυθολογικές παραστάσεις, που εμπνέονται – μεταξύ άλλων - από τον τρωικό κύκλο και την ερωτική ιστορία του Ποσειδώνα με την Αμυμώνη **(εικ. 88α-β)**. Η εξέδρα της Επιγόνης καταστράφηκε μάλλον από πυρκαγιά, πιθανόν την εποχή των σλαβικών επιδρομών **(εικ. 89)**. Τμήμα του κατεστραμένου χώρου καταλήφθηκε λίγο αργότερα από πρόχειρους τάφους – κεραμοσκεπείς καλυβίτες – χριστιανών **(εικ. 90)**.

εικ. 88α

εικ. 88β

εικ. 89

εικ. 90

εικ. 91

Αλλα οικοδομήματα

Ο τομέας αυτός της Αγοράς οριζόταν από επιμήκεις στοές, μία με διπλή κιονοστοιχία εσωτερικά στη βόρεια πλευρά, και μία με μονή κιονοστοιχία στην ανατολική. Πίσω από τις στοές αυτές διαμορφώνονταν διάφορα κτίρια ποικίλου προορισμού. Ανατολικά της εξέδρας διακρίνονται σήμερα τα κατάλοιπα από το *μάκελλο* της Επιγόνης, περιφραγμένο ορθογώνιο χώρο που περιελάμβανε εργαστήρια και καταστήματα γύρω από μία κεντρική πλακόστρωτη αυλή **(εικ. 91)**. Μεταξύ των εμπορικών επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνταν στον πολυτελή – κατά την επιγραφή – μάκελλο πρέπει να συγκαταλέγονταν και κρεοπωλεία, όπως υποδεικνύει η λατινική ρίζα του όρου: macellum. Ο *μάκελλος*– όπως αναφέρεται στην επιγραφή – είναι η ελληνική παραλλαγή του macellum, ρωμαϊκού τύπου περίκλειστης αγοράς τροφίμων που περιελάμβανε και καταστήματα. Πρόκειται για τον παλαιότερο γνωστό μάκελλο στον ελλαδικό χώρο, πρωιμότερο και από το macellum της αρχαίας Κορίνθου που χρονολογείται στο α' μισό του 1ου αι. μ.Χ.

Λουτρά (εικ. 92 και 93)

Το συγκρότημα των δημόσιων λουτρών καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία της Αγοράς. Η πρώτη ανασκαφική διερεύνηση του μνημείου πραγματοποιήθηκε τη δεκαετία του 1980 από την τότε εποπτεύουσα του χώρου Ε' ΕΠΚΑ. Επιπλέον καθαρισμοί πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, κατά τους οποίους ήρθαν στο φως για πρώτη φορά κάποιοι από

εικ. 92

εικ. 93

τους χώρους του. Το αποκαλυφθέν τμήμα του συγκροτήματος καταλαμβάνει έκταση διαστάσεων 36 x 29 μ. Πιθανό καταλαμβάνει τη θέση ενός παλαιότερου οικοδομήματος. Η ανέγερσή του θα μπορούσε να συσχετιστεί με την επίσκεψη του αυτοκράτορα Αδριανού στη Μαντίνεια το 124 μ.Χ. Με μετασκευές και επισκευές συνέχισε να είναι σε χρήση έως την ύστερη αρχαιότητα.

Μέχρι στιγμής έχουν αναγνωριστεί κάποιοι από τους βασικούς χώρους λειτουργίας του λουτρού που χαρακτηρίζονται από τρεις σταδιακά θερμαινόμενους χώρους από το ψυχρό στο θερμό. Συγκεκριμένα με την αίθουσα του ψυχρού λουτρού (frigidarium) ταυτίστηκε ο χώρος 3, ορθογώνιου σχήματος, με διαστάσεις 6,10 x 3,70 μ. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς, όπου πιθανόν βρισκόταν η είσοδος, σώζονται κατάλοιπα χαμηλού θρανίου, όπου κάθονταν οι λουόμενοι. Οι τοίχοι του χώρου έφεραν ορθομαρμάρωση. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο από πήλινες τετράγωνες πλάκες επάνω σε ισχυρό υδραυλικό κονίαμα που εξασφάλιζε τη στεγανότητά του. Παρουσιάζει δε κλίση 0,20 μ. προς τα ανατολικά, όπου στο κατώτερο τμήμα του τοίχου εντοπίστηκε τμήμα κυλινδρικού πήλινου αγωγού, που χρησίμευε στην απομάκρυνση του νερού.

εικ. 94

εικ. 95

Παρόμοια λειτουργία εξυπηρετούσε και το σύστημα κτιστών αγωγών, που πλαισιώνει στις τρεις πλευρές του τον χώρο αμέσως βόρεια του ψυχρού λουτρού. Οι αγωγοί ακολουθούν σταδιακά κατωφερή πορεία και ήταν καλυμμένοι με λεπτό στρώμα κονιάματος υπόλευκου χρώματος. Στην προέκταση του ανατολικού τμήματος φαίνεται ότι κατέληγαν τα νερά του πήλινου αγωγού του ψυχρού λουτρού.

Οι κλιμακωτά θερμαινόμενοι χώροι με χλιαρό και ζεστό νερό (tepidarium και caldarium αντίστοιχα) καταλαμβάνουν το νότιο τμήμα του συγκροτήματος. Οι χώροι θερμαίνονταν από το λεγόμενο σύστημα υπόκαυσης. Σύμφωνα με αυτό ο ζεστός αέρας που παραγόταν σε ένα κλίβανο (praefurnium) κυκλοφορούσε κάτω από το δάπεδο, που στηριζόταν σε μικρούς στύλους από πλίνθους, και στη συνέχεια διοχετευόταν μέσω ενός είδους πήλινων αεραγωγών (*tegulae mammatae*) στο εσωτερικό των τοίχων. Από τους χώρους αυτούς σώζονται κατάλοιπα της υποδαπέδειας εγκατάστασης με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τους

εικ. 96

αποσπασματικά σωζόμενους στυλίσκους από οπτόπλινθους τετράγωνου και κυκλικού σχήματος που διατάσσονται σε επάλληλες σειρές **(εικ. 94)**. Στο βορειοανατολικό τμήμα των υπόκαυστων εντοπίστηκε η θέση του κλιβάνου καθώς και πηγάδι που προφανώς εξυπηρετούσε εν μέρει τις ανάγκες των χώρων σε νερό.

Η πρόσβαση στους προαναφερθέντες χώρους του λουτρού εξασφαλιζόταν μέσω του κεντρικού δωματίου 2, που ταυτίστηκε με το χώρο των αποδυτηρίων (apodetyrium) (**εικ. 92**). Πρόκειται για ένα σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο διαστάσεων 8,66 x 8,60 μ. Στις τέσσερις γωνίες σώζονται οι βάσεις από ογκώδεις πεσσούς στήριξης πιθανότατα θολωτής στέγης. Το δάπεδο καλυπτόταν από ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών που συχνά βρίσκονταν σε β' χρήση. Πιο χαρακτηριστική είναι η περίπτωση δύο δωρικών κιονοκράνων, από τα οποία σώζονται τα αποτυπώματα στο παχύ στρώμα κονιάματος. Πρέπει πάντως να φανταστούμε έναν ιδιαίτερα εντυπωσιακό χώρο κρίνοντας και από τα κατάλοιπα ορθομαρμάρωσης στους τοίχους.

Η είσοδος του συγκροτήματος πιθανόν βρισκόταν στη βόρεια πλευρά, όπου εντοπίστηκε και το δωμάτιο 1. Ο μεγάλος αυτός τετράγωνος χώρος, που καλυπτόταν με πήλινες πλάκες, ταυτίζεται προς το παρόν με αύλειο χώρο. Η είσοδος αυτή ωστόσο φαίνεται να αχρηστεύτηκε μετά από την κατασκευή του επιμήκους τοίχου που ορίζει το συγκρότημα προς Βορρά και η νέα να αναζητηθεί ενδεχομένως στη δυτική πλευρά της αυλής.

Τα υπόλοιπα δωμάτια που καθαρίστηκαν χρησιμοποιούνταν ως βοηθητικοί και αποθηκευτικοί χώροι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χώρος 6, όπου βρέθηκε ένας πίθος και αρκετά μικρότερα αποθηκευτικά αγγεία **(εικ. 95)**. Εξάλλου όταν πια το συγκρότημα δεν χρησιμοποιούνταν ως λουτρό, στο δωμάτιο 5 κατασκευάστηκε κεραμικός κλίβανος, από τον οποίο ορατό είναι το περίγραμμά του.

Οι τοίχοι του λουτρού σώζονται σε ύψος περίπου 1,20 μ. Για την κατασκευή τους έχουν χρησιμοποιηθεί κροκαλοπαγείς λιθόπλινθοι που προφανώς προέρχονται από προγενέστερα κτίρια, αργοί λίθοι διάφορων μεγεθών και οπτόπλινθοι. Οι τελευταίες χρησιμοποιούνται αλλού σε επάλληλες σειρές, στις περισσότερες περιπτώσεις όμως ως σφήνες για να συμπληρωθούν τα κενά μεταξύ των λίθων. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών προέκυψε σημαντικός αριθμός ευρημάτων. Από αυτά ξεχωρίζουν θραύσματα αγγείων που σχετίζονταν με τη λειτουργία των λουτρών, όπως μυροδοχεία, πινάκια τύπου terra sigilata και λυχνάρια. Πολλά ήταν και τα θραύσματα γυάλινων αγγείων που ανήκουν κατά κύριο λόγο σε μυροδοχεία. Στη χρονολόγηση του μνημείου σημαντική ήταν η περισυλλογή ενός ασημένιου και αρκετών χάλκινων νομισμάτων ρωμαϊκών χρόνων **(εικ. 96)**, χωρίς ωστόσο να λείπουν και άλλα προγενέστερης περιόδου, δείγμα της διαχρονικής χρήσης του σημείου αυτού της Αγοράς.

Ο ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ (εικ. 97)

Εντυπωσιακή κατά την αρχαιότητα πρέπει να ήταν και η κύρια είσοδος στην Αγορά από το Νότο. Ένας λιθόστρωτος δρόμος με πεζοδρόμια που διέσχιζε το νότιο τμήμα της πόλης οδηγούσε στον κεντρικό δημόσιο χώρο της πόλης. Και σε αυτή την πλευρά ανεγέρθη στοά με εξέδρες, η οποία είναι γνωστή από επιγραφή πάνω σε μαρμάρινο επιστύλιο, που εντοπίστηκε από τους γάλλους ανασκαφείς εντοιχισμένο ως οικοδομικό υλικό σε εκκλησία βυζαντινών χρόνων (*IG* V.2, 281). Σύφωνα με την επιγραφή το οικοδόμημα υπήρξε δωρεά της οικογένειας του επιφανούς Σπαρτιάτη Γάιου Ιούλιου Ευρυκλή Ηρκλανού προς την πόλη και στον θεοποιημένο Αντίνοο, το νεκρό ευνοούμενο του αυτοκράτορα Αδριανού που είλκε την καταγωγή του από την περιοχή.

Διπλή στοά (Βουλευτήριο) (εικ. 98)

Ένα μεγάλο τμήμα του νότιου τομέα της Αγοράς καταλαμβάνουν σήμερα τα κατάλοιπα ενός κτιριακού συγκροτήματος (35 x 19 μ.), το οποίο αποδόθηκε από τον ανασκαφέα Fougères στο Βουλευτήριο, στο χώρο, δηλαδή, συγκέντρωσης των αντιπροσώπων της πόλεως. Από την εποχή της αποκάλυψής του στα τέλη του 19ου αιώνα και εξής μεγάλο τμήμα του οικοδομικού υλικού λεπλατήθηκε με αποτέλεσμα η σημερινή εικόνα του μνημείου να είναι ελλειπής.

Το κτιριακό συγκρότημα μελετήθηκε εκ νέου πρόσφατα (2000) από τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Marburg H. Lauter, ο οποίος και αναγνώρισε ένα ενιαίο κτίριο αποτελούμενο από 2 στοές που

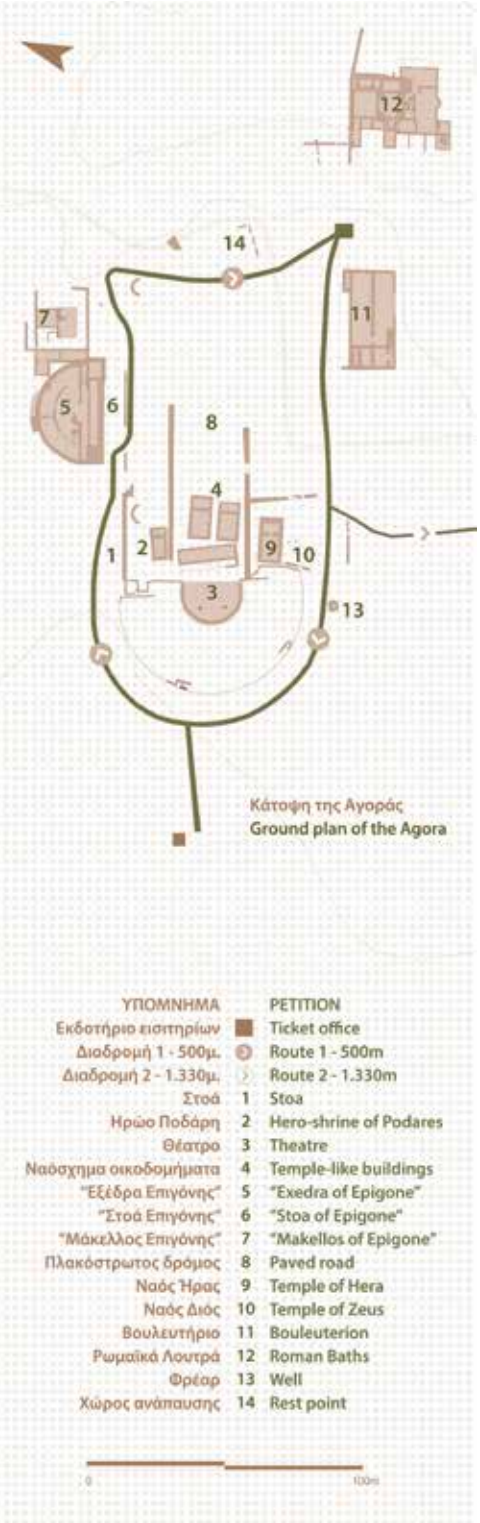

εικ. 97

εικ. 98

έχουν ανεγερθεί εκατέρωθεν ενός επιμήκους κοινού τοίχου. Από αυτές τις στοές, η μεν βόρεια, σχήματος Π, πρέπει να ήταν ιωνικού ρυθμού. Η στοά αυτή άνοιγε προς τον κυρίως χώρο της Αγοράς και ήταν επιβλητική. Προς την αντίθετη κατεύθυνση με την προηγούμενη ήταν η ανοικτή πρόσοψη της νότιας στοάς, η οποία ήταν και αυτή ιωνική. Πιθανόν η νότια στοά «έβλεπε» σε ένα δευτερεύοντα δημόσιο χώρο, που απλωνόταν νότια. Ο τύπος αυτός των δίδυμων στοών φαίνεται να έχει επηρεαστεί από την εντυπωσιακή Φιλίππειο Στοά στην Αγορά της Μεγαλόπολης, του ύστερου 4ου αι. π.Χ. **(εικ. 99-100)**.

Ενδιαφέροντα στοιχεία απέδωσε η δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε κάτω από τη θεμελίωση της νότιας στοάς. Η στοά αυτή ανηγέρθη το νωρίτερο μέσα στον 3ο αι. π.Χ. πάνω από ένα στρώμα με υδατοπερατά εδαφικά υλικά, με τα οποία καλύφθηκαν οι ελεύθεροι χώροι της Αγοράς στο τέλος του 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ. Κάτω από το στρώμα αυτό βρέθηκε ένα κλειστό σύνολο ευρημάτων που περιλαμβάνει όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση του ύστερου 5ου, χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ., τρία πήλινα δελτία ταυτότητας, ίχνη καύσης και οστά ζώων. Κατά τους επιφανειακούς καθαρισμούς της βόρειας στοάς περισυνελέγησαν ένα δισκοειδές ακρωτήριο **(εικ. 101)** και πήλινα αρχιτεκτονικά γλυπτά που χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι στη θέση της ελληνιστικής διπλής στοάς προϋπήρχε κτήριο του 5ου αι. π.Χ.

εικ. 99

εικ. 100

εικ. 101

Μνημεία της πόλης

Ολοκληρώνοντας την επίσκεψη στον αρχαιολογικό χώρο της Αγοράς, ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα εναλλακτικά να περιηγηθεί στην κατοικημένη περιοχή της αρχαίας πόλης. Πινακίδες σήμανσης τον καθοδηγούν σε έξοδο στη νότια πλευρά της περίφραξης. Ακολουθώντας μία διαμορφωμένη διαδρομή μήκους 1.130 μ. ο επισκέπτης περιηγείται το νότιο τμήμα του αστικού χώρου και φθάνει στο τείχος, στο ύψος της πύλης που οδηγούσε στην Τεγέα **(εικ. 102)**. Κατά μήκος της διαδρομής συναντά κανείς ένα κτιριακό συγκρότημα με διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται πιθανόν από την ελληνιστική έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο **(εικ. 103)**. Η καλύτερα σωζόμενη φάση του ανήκει στους ρωμαϊκούς χρόνους. Πιθανόν πρόκειται για μία ιδιωτική έπαυλη που περιελάμβανε – μεταξύ άλλων – και ένα βαλανείο (ιδιωτικό λουτρό). Το κτίσμα εγκαταλείφθηκε μεταξύ 6ου και 7ου αιώνα μ.Χ.

Το δεύτερο οικοδόμημα ανήκει πιθανόν σε μία **βασιλική (εικ. 104)**. Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα, διαστάσεων 37 x 33 μ., με μικρή αψίδα στον ανατολικό τοίχο. Χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή και η λειτουργία του παραμένει προς το παρόν άγνωστη. Συνήθως οι βασιλικές χρησιμοποιούνταν ως χώροι δημόσιων συνεδριάσεων, εμπορικών συναλλαγών αλλά και ως δικαστήρια. Αξίζει να προσέξει κανείς το πολύ καλά διατηρημένο δάπεδο από πήλινες ψηφίδες νότια της αψίδας.

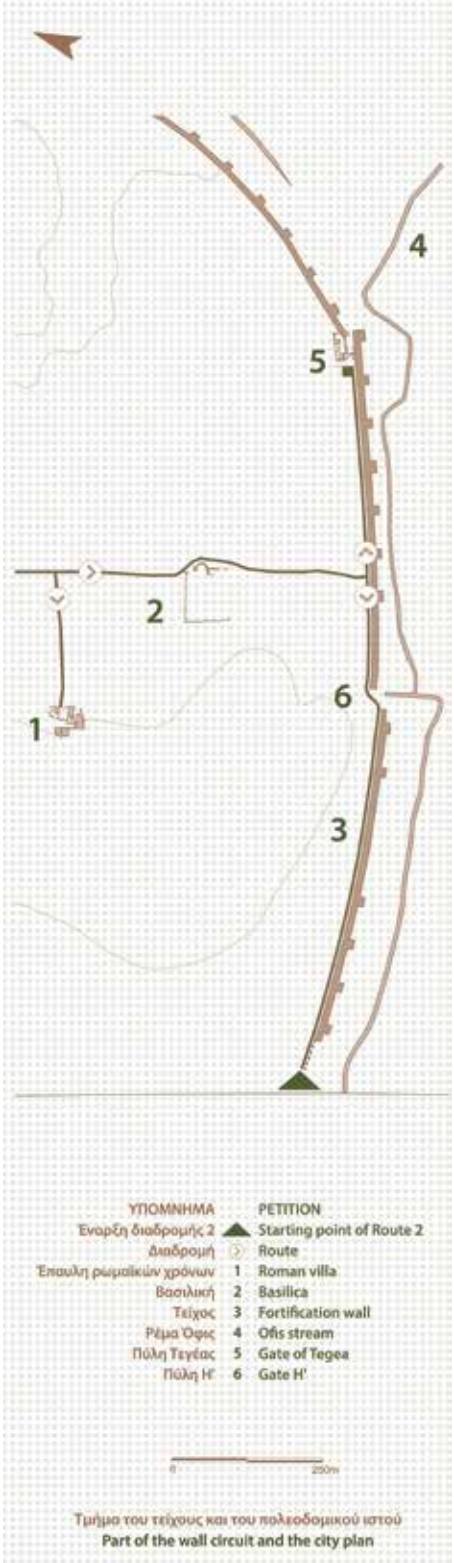

εικ. 102

εικ. 103

Στο τέλος της διαδρομής ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί στα κατάλοιπα του επιβλητικού **τείχους** ακολουθώντας το δρόμο που έβαινε παράλληλα με την πορεία του, για να καταλήξει στην πύλη της Τεγέας. Από την πύλη αυτή, την καλύτερα σωζόμενη σήμερα, ξεκινούσε η λεωφόρος που οδηγούσε από τη Μαντινική στην Τεγεάτιδα. Το δάπεδο της πύλης είναι πλακοστρωμένο, διακρίνονται δε έως σήμερα αρματροχιές, - ίχνη τροχών από άμαξες - που δημιουργήθηκαν από την πυκνή διέλευση των τροχοφόρων κατά την αρχαιότητα. Η περιοχή του τείχους κοντά στην πύλη της Τεγέας χρησιμοποιήθηκε πολύ αργότερα ως νεκροταφείο χριστιανών.

εικ. 104

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
MANTINEIA
Φυλακείο
Ancient tower
Φυλακείο
Ancient tower
Σκόπι
Skopi

IV.
Στα περίχωρα της πόλης

IV. Στα περίχωρα της πόλης

Το ιερό του Ιππίου Ποσειδώνος (εικ. 105)

Η λεωφόρος που οδηγούσε από την πύλη του τείχους της Μαντίνειας προς την Τεγέα περιβαλλόταν από εξέχοντα μνημεία της πόλης. Ο Παυσανίας (8.10.1) μνημονεύει ότι κατά μήκος της λεωφόρου και πολύ κοντά στο τείχος υπήρχε τόπος που χρησιμοποιείτο ως ιππόδρομος και κοντά σε αυτόν βρισκόταν το στάδιο της πόλης, όπου γίνονταν αγώνες για τον Αντίνοο, τον θεοποιημένο ευνοούμενο του αυτοκράτορα Αδριανού.

Κατά τον περιηγητή (8.10.2-3), οδεύοντας κανείς προς την Τεγεάτιδα, στους πρόποδες του Αλησίου Όρους, προσέγγιζε *τοῦ Ποσειδῶνος ... τοῦ Ἱππίου τὸ ἱερόν*, στο οποίο λατρευόταν ο προστάτης θεός της Μαντίνειας. Η ακριβής θέση του δεν είναι γνωστή, εντούτοις αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές και αναθηματικά ανάγλυφα διάσπαρτα ή ενσωματωμένα σε κτίσματα υποδεικνύουν ότι το ιερό βρισκόταν στην περιοχή του μικρού συνοικισμού της Μηλιάς, όπως ταυτίστηκε από τον Fougères το 1888 **(εικ. 106)**. Τη δεκαετία του 1980, ο τέως Προϊστάμενος της Ε' ΕΠΚΑ Θ. Σπυρόπουλος διενήργησε ανασκαφή σε οικόπεδο εντός της Μηλιάς και ταύτισε τα αρχαία κατάλοιπα που βρέθηκαν με το ιερό. Εν συνεχεία, το οικόπεδο απαλλοτριώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και είναι σήμερα επισκέψιμος αρχαιολογικός χώρος.

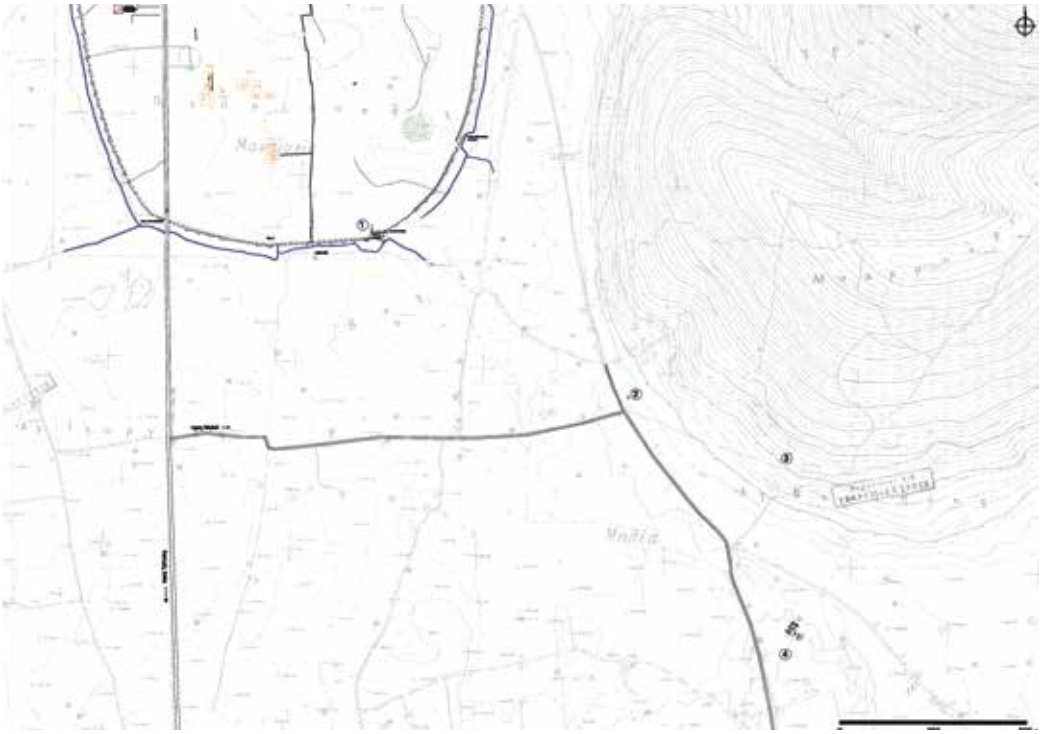

εικ. 105

εικ. 106

Σύμφωνα με την παράδοση που μνημονεύει ο Παυσανίας, το πρώτο ιερό ήταν έργο του Τροφώνιου και του Αγαμήδη, θρυλικών βοιωτών οικοδόμων, κατασκευασμένο από επεξεργασμένη και συναρμοσμένη ξυλεία δρυός. Όπως προκύπτει από τη μαρτυρία αυτή αλλά και από το αρχαιολογικό υλικό, το ιερό αυτό πρέπει να ιδρύθηκε στα τέλη του 8ου ή στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. και να γνώρισε μεγάλη άνθηση τον 6ο αι. π.Χ. Ο θεός ήταν προστάτης μιας από τις τέσσερις φυλές της Μαντίνειας, της *Ποσείδαιας*, οι πολεμιστές δε της πόλης έφεραν την τρίαινα ως επίσημα στις ασπίδες τους. Το ιερο επισκευάστηκε την εποχή του Αδριανού.

Η λατρεία του Ποσειδώνα ως ίππιου, ως άρχοντα δηλαδή των αλόγων είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στην αρχαία Αρκαδία και έχει τις απαρχές της σε ιππόμορφη θεότητα που λατρευόταν ήδη από την προϊστορική εποχή. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση που διέσωσε ο Παυσανίας, όταν η Ρέα γέννησε τον Ποσειδώνα, τον άφησε να μεγαλώσει μαζί με τα κοπάδια των αρνιών που βοσκούσαν στην περιοχή της πηγής Άρνης και παραπλάνησε τον Κρόνο λέγοντας του ότι γέννησε άλογο και του έδωσε να καταπιεί πουλάρι αλόγου.

εικ. 107

Νεκροταφεία

Οι γνώσεις μας για τα νεκροταφεία των οικισμών της Μαντινικής προέρχονται από τις ανασκαφές που διενήργησε και διενεργεί η τοπική Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας. Γύρω στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. χρονολογείται το νεκροταφείο που ερευνήθηκε στο χαμηλό λόφο του Προφήτη Ηλία, σε απόσταση 3 χλμ. νότια νοτιοανατολικά από το χωριό Αρτεμίσιο (πρώην Κακούρι) και 2 χλμ. βόρεια από το Γκορτσούλι. Το νεκροταφείο περιελάμβανε κιβωτιόσχημους τάφους και ταφές σε πίθους. Στην ίδια περίοδο χρονολογείται και το νεκροταφείο λακκοειδών τάφων που ανασκάφηκε στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Νικολάου Μηλιάς, με ενδιαφέρουσα κεραμική γεωμετρικών χρόνων. Τα νεκροταφεία αυτά ανήκαν στις μικρές αυτοδιοίκητες κοινότητες, που ήταν διασπαρμένες στη Μαντινική κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.

Ο σύγχρονος μικρός συνοικισμός της Μηλιάς καταλαμβάνει τη θέση ενός από τα οργανωμένα νεκροταφεία της αρχαίας πόλης της Μαντίνειας, σε απόσταση μικρότερη του ενός χιλιομέτρου νοτιοανατολικά του οχυρωματικού περιβόλου. Το 2010 και το 2012 ανασκάφηκε τμήμα του νεκροταφείου της Μηλιάς που απέδωσε πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τη διαδρομή της Μαντίνειας κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους **(εικ. 105)**.

Ερευνήθηκαν συνολικά 15 τάφοι που περιλαμβάνουν αποκλειστικά ενταφιασμούς. Τυπολογικά οι τάφοι εντάσσονται σε τρεις κατηγορίες. Ο δημοφιλέστερος είναι ο λακκοειδής, ένα απλό δηλαδή ορθογώνιο όρυγμα μέσα στο σχετικά μαλακό φυσικό

εικ. 108

εικ. 109

βράχο της περιοχής, κοινός τύπος τάφου γνωστός ήδη από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε, ο μοναδικός συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Πρόκειται για μία επιμελημένη κατασκευή, η οποία έφερε στον πυθμένα επένδυση από πήλινες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα. Μεταξύ όλων των τάφων ξεχωρίζει ένας μαρμάρινος λουτήρας, μία βαθιά δηλαδή λεκάνη με ανάγλυφη λεοντοκεφαλή εξωτερικά. Το σκεύος επαναχρησιμοποιήθηκε ως σαρκοφάγος για παιδική ταφή, με κάλυμμα μία παλαιότερη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη **(εικ. 107)**.

Η πλειονότητα των τάφων χρονολογείται από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους έως και τους μέσους αυτοκρατορικούς. Μόνο ένας τάφος, ο 2, χρονολογείται από τα κτερίσματά του στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., το μοναδικό μέχρι στιγμής γνωστό δείγμα τάφου από τη Μαντίνεια στη μετάβαση από την αρχαϊκή στην κλασική εποχή. Το βόρειο ήμισυ του ορύγματος διαλύθηκε κατά την ύστερη ελληνιστική εποχή προκειμένου να δεχθεί τον ενταφιασμό του λάκκου 7. Ξεχωρίζει μία μελανόμορφη λήκυθος συγκολλημένη από πολλά θραύσματα με πλήθος απολεπίσεων, ένα χαρακτηριστικό αττικό προϊόν της περιόδου 480-470 π.Χ. με τη δισκοειδή δίβαθμη βάση, το κυλινδρικό σώμα, την ταινιωτή λαβή και το καλυκόσχημο χείλος. Το θέμα της παράστασης φαίνεται να σχετίζεται με αναχώρηση θεότητας, μία σύνθεση δημοφιλής στο εργαστήριο του Ζωγράφου του Αίμονος.

Το νεκροταφείο δεν παρουσιάζει ουσιώδεις διαφορές ως προς τις ταφικές πρακτικές σε σχέση με τα άλλα δημοσιευμένα ταφικά σύνολα της ίδιας περιόδου από την ανατολική Αρκαδία, όπως το δημοσιευμένο νεκροταφείο του Ελληνικού Κυνουρίας και από την ανατολική Πελοπόννησο, ιδίως το Άργος. Το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί το συγκεκριμένο σύνολο είναι ο διαφαινόμενος πλούτος σε πολύτιμα κτερίσματα όπως είναι χρυσά κοσμήματα με ημιπολύτιμους λίθους, χρυσές

δανάκες **(εικ.109)**, χάλκινα αγγεία **(εικ. 108)** και σκεύη καλλωπισμού, ειδικής χρήσης πήλινα αγγεία με ανάγλυφες παραστάσεις. Αυτή η ασυνήθιστη για τα μέχρι στιγμής ανασκαφικά δεδομένα νεκροταφείων της Αρκαδίας εικόνα ευμάρειας, αφορά στους τάφους της Μηλιάς που χρονολογούνται από τον ύστερο 2ο αι. π.Χ. και έως τον πρώιμο 1ο μεταχριστιανικό αιώνα δηλαδή τους τάφους 1, 3, 4 και 5, που αποτελούν μία συστάδα μέσα στο χώρο. Ίσως οι τάφοι αυτοί περιλαμβάνουν μέλη του ίδιου γενεαλογικού δένδρου, εκπροσώπους μίας εύπορης οικονομικά τάξης.

Στους υπόλοιπους τάφους, των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων, υπάρχει σαφής προτίμηση στα γυάλινα αγγεία, μεταξύ των οποίων υπερτερούν αριθμητικά τα μυροδοχεία.

Γκορτσούλι

Σωστική ανασκαφή, που πραγματοποίησε το 1962 η τότε επιμελήτρια αρχαιοτήτων της Ε' ΕΠΚΑ Θ. Καράγιωργα και συμπλήρωσε με συστηματικότερη έρευνα κατά διαστήματα τα έτη 1989 και 1990, αποκάλυψε στη δυτική πλαγιά του λόφου Γκορτσούλι, ναό αρχαϊκών χρόνων με πολύ ενδιαφέροντα αναθήματα. Η αποκάλυψη αυτή έρχεται να διαφωτίσει τις γνώσεις μας για τη διαδρομή της Μαντίνειας κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους **(εικ. 3)**.

Η συστηματική ανασκαφική διερεύνηση του ναού κατέδειξε ότι στο χώρο υπήρχε υπαίθρια λατρεία από το τέλος του 8ου αιώνα. Απόπειρες για ίδρυση ενός πρώτου λατρευτικού οικοδομήματος στο χώρο ξεκίνησαν πιθανόν το β' μισό του 7ου αιώνα. Ο νεότερος ναός ιδρύθηκε κατά το τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα πλησίον του πρώτου, αλλά σε απόσταση 0,70 μ. ανατολικότερα εκείνου και λειτούργησε έως τον 3ο αι. π.Χ. **(εικ. 110)**.

Σε γενικές γραμμές τα δύο κτίρια παρουσιάζουν στενές ομοιότητες, ανήκουν στην κατηγορία των αρχαϊκών «οίκων» και διακρίνονται για τη χαρακτηριστική επιμήκυνση του άξονα Βορρά- Νότου. Η είσοδος και των δύο κτιρίων βρίσκεται στη νότια στενή πλευρά. Ο αρχαιότερος ναός χωρίζεται, όπως και ο νεότερος, σε πρόδομο, σηκό και άδυτο και έχει εσωτερικές διαστάσεις 14,60 x 4,65 μ. περίπου. Για την ανέγερση του νεότερου ναού, εσωτερικών διαστάσεων 14,25 x 4,70 μ., χρησιμοποιήθηκε εν μέρει το θεμέλιο του πρώτου. Τα κατώτερα τμήματα και των δύο κτιρίων κατασκευάστηκαν από στρώσεις εν ξηρώ από ανεπεξέργαστες πλάκες του τοπικού ασβεστολιθικού πετρώματος και έφεραν ανωδομή πιθανότατα πλίνθινη. Οι τοίχοι του δεύτερου ναού διατηρήθηκαν σε ορισμένα σημεία έως το ύψος των 0,80 μ.

Τη σημαντικότερη ομάδα αφιερωμάτων στο ναό απαρτίζουν πήλινα ειδώλια αποκλειστικά γυναικείων μορφών, που παρουσιάζουν μία εντυπωσιακή ποικιλία τύπων και χρονολογούνται από τον 7ο έως τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ. και υποδηλώνουν ότι στο χώρο λατρευόταν η Άρτεμις με την ιδιότητα της προστάτριας της βλάστησης και κουροτρόφου. Μεταξύ των ειδωλίων, ξεχωρίζουν επιβλητικές πεπλοφόροι σημαντικού ύψους, ένας τύπος που πρωτοεμφανίζεται στο ιερό της δυτικής πλαγιάς **(εικ. 111)**. Μεταξύ των άλλων ευρημάτων της ανασκαφής αξίζει να μνημονευθεί ένα μοναδικό σε όγκο και διατήρηση σύνολο από σιδερένιες περόνες, που επαναλαμβάνουν ως

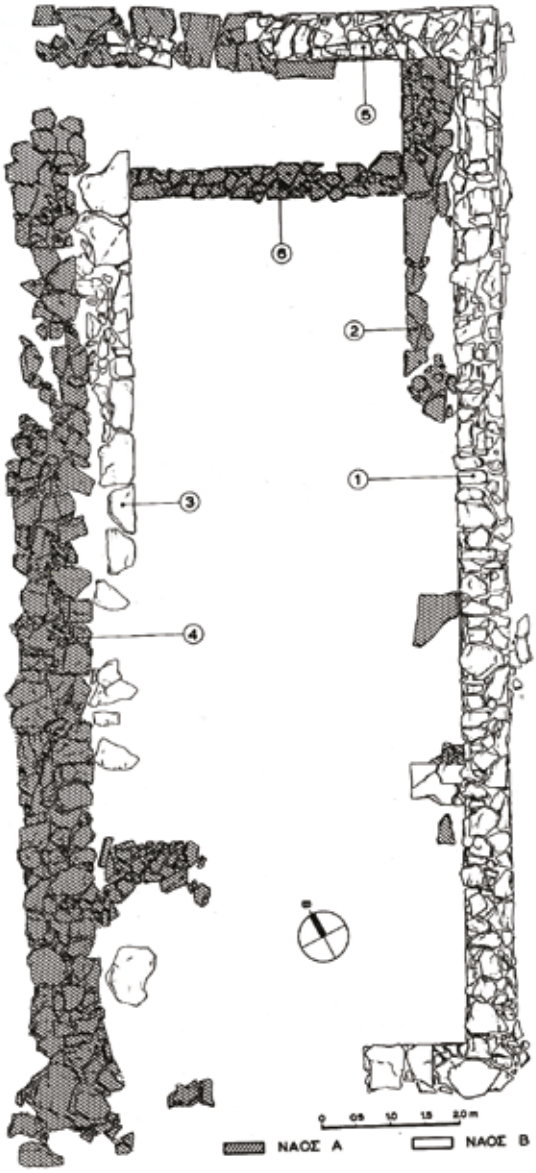

Σχέδ. 1. Πτόλις Μαντινείας. Ὁ ναὸς τῆς δυτικῆς κλιτύος. Κάτοψη

εικ. 110

προς την τυπολογία τις χάλκινες περόνες, που βρέθηκαν επίσης σε αφθονία στο ναό. Χαρακτηριστικά δείγματα από τα αφιερώματα αυτά του ναού εκτίθενται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης.

Ο λόφος Γκορτσούλι ταυτίζεται με την αναφερόμενη από τον Παυσανία (8.8.4) *Πτόλιν*, την προϊστορική, δηλαδή ακρόπολη της Μαντίνειας. Τα κινητά ευρήματα από ανασκαφές και διερευνητικές τομές στο λόφο υποδεικνύουν κατοίκηση του χώρου ήδη από την προϊστορική εποχή χωρίς να έχουν προς το παρόν εντοπισθεί ίχνη οικοδομημάτων της εποχής αυτής. Η συστηματική έρευνα και μελέτη του ναού στη δυτική πλαγιά του λόφου ρίχνει φως την ιστορία της Μαντίνειας κατά την αρχαϊκή εποχή. Την περίοδο αυτή η *Πτόλις* αναδεικνύεται σε κεντρικό ιερό τόπο των Μαντινέων, οι οποίοι κατοικούσαν σε κώμες ακόμα στην πεδιάδα που περιέβαλε το λόφο.

εικ. 111

Επίλογος

Κατά την τελευταία πενταετία (2010 – 2015) οι Περιφερειακές Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού – πρώην ΛΘ' ΕΠΚΑ και 25η ΕΒΑ, νυν Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας – έφεραν εις πέρας ένα ευρύ πρόγραμμα επεμβάσεων σε αρχαιολογικούς χώρους, μνημεία και μουσεία της περιφερειακής ενότητας Αρκαδίας. Τα έργα αυτά υλοποιήθηκαν μέσω ευρωπαϊκής χρηματοδότησης (πρόγραμμα ΕΣΠΑ) και σε συνεργασία τόσο με τις κεντρικές υπηρεσίες του Υπουργείου όσο και με τον πρώτο και δεύτερο βαθμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Μέσα από τις παρεμβάσεις αυτές – στις οποίες πρέπει να σημειωθεί η αποφασιστική συμβολή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας το 2015 για τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία – παράχθηκε σημαντικό έργο στον τομέα της προστασίας και ανάδειξης του πολιτιστικού αποθέματος της Αρκαδίας. Πρόκειται για τα ακόλουθα έργα:

1. Κτιριολογική και εκθεσιακή αναβάθμιση Αρχαιολογικού Μουσείου Τεγέας
2. Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ορχομενού
3. Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Μαντίνειας
4. Στερέωση και αποκατάσταση του κωδωνοστασίου του ιερού ναού Παμμεγίστων Ταξιαρχών Τρίπολης
5. Στερέωση, αποκατάσταση και συντήρηση τοιχογραφιών ιερού ναού Παναγίας στο Ροεινό Δήμου Τρίπολης
6. Στερέωση, αποκατάσταση και συντήρηση τοιχογραφιών ιερού ναού Παναγίας στο Αρκουδόρεμα Δήμου Τρίπολης
7. Στερέωση, αποκατάσταση ιερού ναού Αγίου Δημητρίου στη Θωκνία Δήμου Μεγαλόπολης
8. Αποκατάσταση ιερού ναού Αγίου Νικολάου στην Καρύταινα Δήμου Μεγαλόπολης
9. Ανάδειξη κάστρου Καρύταινας Δήμου Μεγαλόπολης

Με το έργο ανάδειξης της Μαντίνειας παραδίδεται στο κοινό πλήρως διαμορφωμένος ένας ακόμα αρχαιολογικός χώρος στην Αρκαδία. Η ΕΦΑ Αρκαδίας σκοπεύει να προωθήσει μελέτες και προγράμματα για την περαιτέρω ανάδειξη του χώρου. Βασικοί άξονες μελλοντικών ενεργειών είναι: α. η συντήρηση και αποκατάσταση του θεάτρου, της εξέδρας της Επιγόνης και των λουτρών, β. συστηματική ανασκαφική διερεύνηση της αρχαίας πόλης και γ. ολοκλήρωση εργασιών επισκευής του Μαντινειακού Περιπτέρου για τη μετατροπή του σε χώρο εξυπηρέτησης των επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου και προώθησης του αρκαδικού ιδεώδους.

Μία επίσκεψή σας στα μνημεία, μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους της Αρκαδίας μας δίνουν κουράγιο και δύναμη να συνεχίσουμε το δύσκολο αλλά τόσο γοητευτικό έργο μας.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Το έργο "Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Μαντινείας" υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΕΣΠΑ 2007-2013. Ενταγμένο στο επιχειρησιακό πρόγραμμα "Δυτική Ελλάδα- Πελοπόννησος- Ιόνιοι Νήσοι" και συγκεκριμένα στον άξονα προτεραιότητας "Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου" (Κωδ. 08) το έργο πραγματοποιήθηκε με προϋπολογισμό 578,760€.

Για την υλοποίησή του εργάστηκαν επιστημονικό και τεχνικό εργατοτεχνικό προσωπικό, που προσλήφθηκε στο πλαίσιο του έργου, και μόνιμοι υπάλληλοι της Εφορείας όλων των ειδικοτήτων.

Διεύθυνση έργου και επιστημονική εποπτεία: Άννα- Βασιλική Καραπαναγιώτου (Δρ. αρχαιολόγος, προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας)
Εκπόνηση μελέτης: Άννα- Βασιλική Καραπαναγιώτου (Δρ. αρχαιολόγος), Αθηνά Κούτση (αρχιτέκτονας μηχανικός), Ευαγγελία Αργυροπούλου (αρχαιολόγος), Ευαγγελία Καραβία (τοπογράφος μηχανικός).
Υπόλογοι έργου: Νικολέττα-Κανέλλα Κλαδούρη, Στέλιος Παπαδημητρίου.
Διοικητική- διαχειριστική υποστήριξη: Βασιλική Καραγιάννη, Ελένη Νικόλαρου, Στέλιος Παπαδημητρίου.
Αρχαιολόγοι: Μαρία Αγγελάκου, Ευαγγελία Αργυροπούλου, Βασιλική Ζορμπά, Τριαντάφυλλη Σωτηροπούλου.
Μηχανικοί- τεχνικός ασφαλείας: Ευσταθία Αργυροπούλου, Ιλιάνα Παπαδάκη.
Σχεδιασμός πληροφοριακών πινακίδων: Κωνσταντίνος Μπαρούφης.
Συντηρητές: Βαλεντίνη Δούση, Ελένη Καραντούνια, Νικολέττα-Κανέλλα Κλαδούρη, Νικολέττα Πλατανίτη.
Εργατοτεχνίτες: Αναστάσιος Αγγελάκος, Πηνελόπη Αγγελοπούλου, Μιχάλης Ανδριανόπουλος(†), Ιωάννης Αργύρης, Αθανάσιος Ασσιούρας, Ματθαίος Ηλιόπουλος, Ιωάννης Καπερώνης, Γεώργιος Κούλης, Σπήλιος Κυριακόπουλος, Γεώργιος Μπέρτσος, Κωνσταντίνα Μπουλουγούρη, Κωνσταντίνος Νικολόπουλος, Κωνσταντίνος Παπαγιάννης, Νικόλαος Παπαδολιάς, Παναγιώτης Παπανικολάου, Σταύρος Παφύλιας, Χρήστος Ρέκκας, Ιωάννης Ρουμέτζας, Δημήτριος Τερζής, Γεώργιος Τζέμης, Αναστάσιος Τρουπής.
Σχεδιαστική αποτύπωση: Σοφία Σταυροπούλου.
Τοπογραφική αποτύπωση: Βασίλειος Ζέκιος.
Αεροφωτογραφίες: Κώστας Ξενικάκης (αεροφωτογραφίες και φωτογραφίες ευρημάτων), Βασιλική Κωνσταντοπούλου (αΑεροφωτογραφίες).
Εθελοντική εργασία: Αλίκη Μεϊμετέα, Τάσος Κεχαγιάς.

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 Χάρτης αρχαίων πόλεων και αρχαιολογικών χώρων νομού Αρκαδίας (σχέδιο Β. Ζέκιος – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 2 Άποψη του *Αργού Πεδίου* από την Πανηγυρίστρα Νεστάνης (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 3 Χάρτης της Μαντινικής (σχέδιο Γ. Κάππος, Κ. Μπαρούφης – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 4 Αρχαία τεχνητή δίοδος στη θέση "Πόρτες" της Δ.Ε. Μαντινείας (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 5 Άποψη του αρχαίου φυλακείου στο Μύτικα Σκοπής. Στο βάθος η πεδιάδα της Μαντινείας (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 6 Αεροφωτογραφία της Μαντίνειας από νότια (φωτ. Β. Κωνσταντοπούλου)

Εικόνα 7 Άποψη του λόφου Γκορτσούλι από το θέατρο (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦΑ Αρκαδίας)

Εικόνα 8 Η μάχη της Μαντίνειας του 362 π.Χ. (πηγή: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ1, σελ. 443)

Εικόνα 9 Η αρχαία είσοδος στον οχυρωμένο λόφο της Πανηγυρίστρας Νεστάνης (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 10 Αργυρό νόμισμα Αντιγόνειας. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Διός. Οπισθότυπος: Μονόγραμμα ΑΧ σε στεφάνι. Στο πεδίο: ΑΝ και τα αρχικά Ε Τ. 2ος αι. π.Χ. (Πηγή: Bibliothèque Nationale de France. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8568793h)

Εικόνα 11 Άγαλμα του Αντινόου από τη Μαντίνεια. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. ευρετ. 698. (Πηγή: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο/National Archaeological Museum, Athens Copyright © ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ/ ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ/© Hellenic Ministry of Culture and Sports/Archaeological Receipts Fund)

Εικόνα 12 Αεροφωτογραφία της Μαντίνειας από νοτιοανατολικά (φωτ. Β. Κωνσταντοπούλου)

Εικόνα 13 Ο λόφος Γκορτσούλι από νότια (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 14 Το παρόδιο μνημείο σε ανάμνηση της μάχης της Γράνας το 1821 (φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 15 Πήλινα δελτάρια ταυτότητας που βρέθηκαν κατά τις πρόσφατες εργασίες στην Αγορά. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8340, 8341 και 8342 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 16 Χάλκινο νόμισμα Μαντίνειας. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Αθηνάς. Οπισθότυπος: Ποσειδώνας που κρατά τρίαινα και δελφίνι καθισμένος σε βράχο. Επιγραφή: ΜΑΝ. Μετά το 370 π.Χ. (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 17 Αργυρό νόμισμα Μαντίνειας. Εμπροσθότυπος: βελανίδι. Οπισθότυπος: το αρχικό Μ. Επιγραφή: ΜΑΝ. 5ος αι. π.Χ. (Πηγή: Νομισματικό Μουσείο)

Εικόνα 18 Χάλκινο νόμισμα Μαντίνειας. Εμπροσθότυπος: πολεμιστής που χορεύει.

Οπισθότυπος: βωμός. Επιγραφή: ΜΑΝ. Μετά το 370-360 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8294 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 19 Χάλκινο νόμισμα Μαντίνειας. Εμπροσθότυπος: προτομή Αντίνοου. Οπισθότυπος: άλογο που καλπάζει. 134 μ.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8254 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 20 Αργυρό νόμισμα Σικυώνας. Εμπροσθότυπος: Χίμαιρα. Οπισθότυπος: περιστέρι. 4ος αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8300
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 21 Χάλκινο νόμισμα Μεσσήνης. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Δήμητρας. Οπισθότυπος: τρίποδας. Τα αρχικά Μ Ε. Μεταξύ 369-330 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8329 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 22 Χάλκινο νόμισμα Λευκάδας. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Απόλλωνα. Οπισθότυπος: κιθάρα πεντάχορδη. Επιγραφή: [ΛΕ]ΥΚΑ[ΔΙΩΝ] [ΣΥ]ΜΜ[ΑΧΟΣ]. Πρώιμη ρωμαϊκή περίοδος. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8266
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 23 Χάλκινο νόμισμα Λακεδαίμονας. Εμπροσθότυπος: κεφαλή Λυκούργου σε στικτό κύκλο. Επιγραφή: ΛΥΚ. Οπισθότυπος: ρόπαλο και κηρύκειο σε συνδυασμό μέσα σε στεφάνι ελιάς. Επιγραφή: ΛΑ ΑΓΗ. 2ος-1ος αι. π.Χ. (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 24 Χάλκινο νόμισμα Μεγάρων εποχής αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου. Εμπροσθότυπος: κεφαλή του αυτοκράτορα. Οπισθότυπος: Δήμητρα ιστάμενη κρατά δύο πυρσούς, με τους οποίους ανάβει μεγάλο πυρσό στο έδαφος. Επιγραφή: ΜΕΓΑ ΡΕΩΝ. 161-180 μ.Χ. (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 25 Κάτοψη της Μαντίνειας κατά τον W. Gell (πηγή: Fougères 1898, σελ. 69)

Εικόνα 26 Το εξώφυλλο της έκδοσης "Expédition scientifique de Morée" 1855

Εικόνα 27 Χάρτης της Μαντίνειας, 1835 (P. Boblaye). Χαρακτικό από την έκδοση "Expédition scientifique de Morée", πίνακας IV

Εικόνα 28 Πορτραίτο του L. Ross
(Πηγή: *Πανόραμα Νεώτερης Ελληνικής Ιστορίας, 1828-1862)*

Εικόνα 29 Το εξώφυλλο της μονογραφίας του Fougères 1898
(πηγή: http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/fougeres1898/0001)

Εικόνα 30 Απόσπασμα από αναφορά της επιμελήτριας αρχαιοτήτων Αικ. Δημακοπούλου σχετικά με εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου το 1964 (αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 31 Απόφαση της Υπηρεσίας Αρχαιοτήτων και Αναστηλώσεως σχετικά με τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο Γκορτσούλι υπό την επιμελήτρια αρχαιοτήτων Θ. Καράγιωργα κατά το έτος 1962 (αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 32 Έγγραφο της Ε' Εφορείας Αρχαιοτήτων σχετικά με την απαγόρευση καλλιέργειας σε όλη την εντός των τειχών έκταση της αρχαίας πόλης με χρονολογία 1963 (αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 33 Κρατήρας ύστερων γεωμετρικών χρόνων από τάφο στην περιοχή της Μηλιάς. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 5357
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου- αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)

Εικόνα 34 Τοπογραφικό σχέδιο από την περιοχή των ανασκαφών
(Πηγή: *ΑΔ* 29 (1973-4), τόμος Β2, σχ.7)
Εικόνα 35 Γυναικεία κεφαλή αρχαϊκών χρόνων που βρέθηκε εντοιχισμένη σε ρωμαϊκό τοίχο στην αρχαία Μαντίνεια σε σωστική ανασκαφή των ετών 1973-1974. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 3158 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 36 Πήλινο αετωματικό ακρωτήριο από το ναό του Ίππιου Ποσειδώνα που χρονολογείται τον 6ο αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου- αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 37 Άποψη από τα θεμέλια της κατασκευής
(φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου- αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 38 Αεροφωτογραφία της Αγοράς από νότια, πριν από την έναρξη του έργου ανάδειξης (φωτ. Β. Κωνσταντοπούλου)
Εικόνα 39 Από τις εργασίες διάστρωσης του εσωτερικού των μνημείων
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 40 Αεροφωτογραφία των λουτρών μετά από την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 41 Από τις εργασίες συντήρησης των χώρων των λουτρών
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 42 Το δωμάτιο 3 πριν από τις εργασίες συντήρησης
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 43 Από τις εργασίες εγκατάστασης της περίφραξης στο χώρο της Αγοράς (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 44 Από τις εργασίες εγκατάστασης της περίφραξης μνημείων εκτός της Αγοράς
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 45 Το φυλακείο – εκδοτήριο του αρχαιολογικού χώρου
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 46 - 48 Από τις εργασίες δημιουργίας διαδρομών περιήγησης (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνες 49-51 Ενημερωτικές πινακίδες
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 52 Από τις εργασίες διάστρωσης του εσωτερικού των μνημείων
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 53 Από τις εργασίες μεταφοράς και τακτοποίησης αρχαίου οικοδομικού υλικού
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 54 Περισχοίνιση μνημείων (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 55 Ο χώρος στάθμευσης (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 56 Ο διάδρομος εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 57 Αεροφωτογραφία της τειχισμένης πόλης από νότια μετά από την ολοκλήρωση του έργου ανάδειξης (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 58 Αεροφωτογραφία της Αγοράς από νότια μετά από την ολοκλήρωση του έργου ανάδειξης (φωτ. Κ. Ξενικάκης)

Εικόνα 59 Αεροφωτογραφία της Αγοράς από ανατολικά μετά από την ολοκλήρωση του έργου ανάδειξης (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 60 Αεροφωτογραφία της Αγοράς μετά από την ολοκλήρωση του έργου ανάδειξης (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 61 Από τις γεωσκοπικές έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο
(φωτ. Ν. Παπαδόπουλος - Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών)
Εικόνα 62 Η εκκλησία της Αγίας Φωτεινής
(φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 63 Το Μαντινειακό Περίπτερο
(φωτ. Α.Β. Καραπαναγιώτου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 64 Πινακίδες κατεύθυνσης στον αρχαιολογικό χώρο
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 65 Μαντίνεια, γενικό τοπογραφικό διάγραμμα
(σχέδιο Β. Ζέκιος, Κ. Μπαρούφης – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 66 Σχέδια πυλών στον οχυρωματικό περίβολο της Μαντίνειας
(πηγή: Παπαχατζής 1991, σελ. 203 εικ. 162)
Εικόνα 67 Αεροφωτογραφία της πύλης της Τεγέας μετά από τις εργασίες
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 68 Αεροφωτογραφία του νότιου τομέα της πόλης με τη διαδρομή μετά από τις εργασίες (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 69 Κάτοψη της Αγοράς
(σχέδιο Β. Ζέκιος, Κ. Μπαρούφης – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 70 Άποψη του δυτικού τμήματος της Αγοράς μετά από τις εργασίες
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 71 Τα θεμέλια του ναού της Ήρας. Αεροφωτογραφία (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνες 72-73 Μαρμάρινες πλάκες με ανάγλυφες παραστάσεις Μουσών, οι οποίες προέρχονται πιθανόν από την επένδυση του βάθρου γλυπτής σύνθεσης του Πραξιτέλη με αγάλματα της δηλιακής τριάδος (Λητώ, Απόλλων, Άρτεμη). Από την Αγορά της Μαντίνειας. 330 – 320 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 216, 217.
(Πηγή: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο /National Archaeological Museum, Athens, φωτογράφος Γ. Πατρικιάνος. Copyright © ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ/ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ/© Hellenic Ministry of Culture, Education and Religious Affairs / Archaeological Receipts Fund)
Εικόνα 74 Ανάγλυφο με παράσταση πεπλοφόρου που βρέθηκε στη Μαντίνεια. 420 – 410 π.Χ. Θεωρείται ότι απεικονίζει την ιέρεια Διοτίμα από τη Μαντίνεια, που αναφέρεται στο πλατωνικό *Συμπόσιο* ως σοφή γυναίκα, που δίδαξε στον Σωκράτη τα μυστήρια του έρωτα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο αριθ. ευρετ. 226 (Πηγή: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο /National Archaeological Museum, Athens, φωτογράφος Γ. Πατρικιάνος. Copyright © ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ/ ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ/© Hellenic Ministry of Culture, Education and Religious Affairs / Archaeological Receipts Fund).
Εικόνα 75 Κάτοψη του δυτικού τομέα της Αγοράς με το Θέατρο (πηγή: Fougères 1890,

pl. XVII)
Εικόνα 76 Τα δύο ναόσχημα κτίρια ρωμαϊκών χρόνων. Αεροφωτογραφία
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 77 Άποψη της κατασκευής των γεωμετρικών – αρχαϊκών χρόνων από νότια (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνες 78 – 79 Κεραμική γεωμετρικών – αρχαϊκών χρόνων από το εσωτερικό της κατασκευής (φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 80 Άποψη του δυτικού τομέα της Αγοράς με το ηρώο του Ποδάρου σε πρώτο πλάνο (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 81 Ενσφράγιστη κεραμίδα από το Ποδάρειο
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 82 Κάτοψη της Αγοράς
(σχέδιο Β. Ζέκιος, Κ. Μπαρούφης – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 83 Αεροφωτογραφία της Αγοράς από δυτικά (φωτ. Κ. Ξενικάκη)
Εικόνα 84 α-β Ενεπίγραφη στήλη με ψήφισμα των Αντιγονέων προς τιμήν του Ευφρόσυνου και της Επιγόνης, *IG* V.2, 268. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 2998α,β (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 85 Αεροφωτογραφία της εξέδρας της Επιγόνης μετά από τους καθαρισμούς (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 86 Κάτοψη του ανατολικού τομέα της Αγοράς με την «παλαιά Αγορά»
(πηγή: Παπαχατζής 1991, σελ. 199)
Εικόνα 87 Ενσφράγιστες λαβές κνιδιακών αμφορέων από τους καθαρισμούς της εξέδρας. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 7993-4, 8330-3
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 88α – β Όστρακα αγγείων με ανάγλυφες παραστάσεις από τους καθαρισμούς της εξέδρας. α. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8504, 8505, 8510, 8591.
β. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 7992, 8372-6 (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 89 Λύχνοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από τους καθαρισμούς της Αγοράς. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης αριθ. ευρετ. 8361, 8362, 8367, 8369
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 90 Κεραμοσκεπής τάφος στην εξέδρα της Επιγόνης
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου – αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 91 Άποψη της εξέδρας της Επιγόνης και του μάκελλου από βόρεια
(φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 92 Αεροφωτογραφία του συγκροτήματος των λουτρών. Σημειώνονται οι βασικοί χώροι λειτουργίας: 1) Αυλή. 2) Χώρος αποδυτηρίων (apodetyrium). 3) Αίθουσα ψυχρού λουτρού (frigidarium). 4) Οι χώροι του χλιαρού (tepidarium) και του θερμού λουτρού (caldarium). 5) Εργαστηριακός χώρος. 6) Αποθηκευτικός χώρος (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 93 Αεροφωτογραφία των λουτρών από βορειοδυτικά (φωτ. Κ. Ξενικάκης)
Εικόνα 94 Άποψη από το υπόγειο σύστημα θέρμανσης του λουτρού
(φωτ. Ε. Αργυροπούλου- αρχείο ΕΦ.Α. Αρκαδίας)
Εικόνα 95 Αγγεία από τον αποθηκευτικό χώρο 6. Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης

ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ
MANTINEIA
Φυλακείο
Ancient tower
Φυλακείο
Ancient tower
Σκόπι
Skopi

V.
MANTINEIA

MANTINEIA

Mantineia and the Mantinike

Mantineia and its territory, the Mantinike, occupied the northern part of the Tripolis plateau during antiquity. The hills to the north and a narrow valley to the south separated the Mantinike from the arcadian territories of Orchomenos and Tegea respectively. Mount Artemision constituted the eastern boundary between the Mantineian territory and Argolis. A defensive network of observatories on top of hills ensured the overall control of this flat territory **(fig. 112)**.

The mythic founder of the city was Mantineas, the grandson of the ancestor of the Arcadians, Pelasgos. "*Μαντινέη ἐρατεινή*", which means contented Mantineia, is what Homer calls it. The hill **Gortsouli** was initially the seat of the Mycenaean sovereign of the region and later became the main religious center of the local communities **(fig. 113)**.

The foundation of the city took place after the union of the surrounding communities (**synoecism**), right after the Persian Wars (478 BC), although it is also possible to place the date earlier (circa 550 BC) The controversy with Sparta led to the destruction of the first city by king Agesipolis in 385 BC. In 370 BC the city was re-founded in the same position under the initiative of the Theban general Epaminondas. In 223 BC the Macedonian king Antigonos III Doson conquered and plundered the city, which to his honor was renamed **Antigoneia.** The Roman Emperor Hadrian (2nd century AD) restored the former name of the city. Mantineia was abandoned during the 6th-7th century AD due to Slavic invasions and the inhabitants moved to Messenia.

Mantineia, known from the descriptions of Pausanias (a traveler and researcher of the 2nd century AD), was excavated by a French archaeological expedition under the direction of G. Fougères at the end of the 19th century (**fig. 114**).

The Agora and its monuments. The theatre and the Podareio.

The **Agora**, the political, religious and administrative center of Mantineia, is of rectangular shape measuring 160 x 90m **(fig. 115)** Its monuments date to the Roman Imperial Age (1st- 4th century AD), when several of the early buildings were replaced or reconstructed. It was an especially imposing place characterized by impressive entrances, framed by stoas in its three sides and having a number of stone pavements crossing the central free space.

The **theatre**, the most renowned monument of the archaeological site, defines the west side of the Agora **(fig. 116)**. Its construction coincides with the re-foundation of the city soon after 370 BC, without excluding the possibility of an earlier date, in the 5th century BC. It is considered a relatively small theatre with an estimated capacity of around 6.200 spectators. The auditorium (*κοῖλον*) was formed on flat ground through the concentration of soil, which was supported by a strong retaining

wall of semicircular shape, 66.30m in diameter. What is preserved today from the auditorium are the lower rows of seats (*ἐδώλια*), divided by eight stairways in seven *kerkides*. In the unpaved *orchestra*, the almost circular performance area 10,85 m in radius, the stone bases of two thrones intended for the officials were recently found. At the back of the orchestra the remains of the scene building lay, formed by a lower storey with columns or pillars on its front (*προσκήνιον*) and an upper storey (*σκηνή*), where the actors performed. Apart from the dramatic performances**,** the theatre was also used for public assemblies as indicated by the clay tablets mentioning names of Mantineans, which were found in the theatre during the first excavations and used apparently for identification purposes **(fig. 117).**

The **hero-shrine of Podares** is situated to the north-east of the theatre and next to one of the pavements **(fig. 118)**. It is a temple-like building dedicated to Podares, a brave Mantinean who died heroically fighting against general Epaminondas and the Thebans in 362 BC. According to Pausanias (2nd cent. AD), three generations prior to his, probably by the end of the 1st century AD, the Mantineans changed the inscription on the grave and made it apply to a homonymous descendant of Podares. The three burials probably dating to the Roman period that were excavated by G. Fougères inside the building, are considered the archaeological evidence related to this literary source.

The north sector of the Agora

The north side of the Agora consists of a number of impressive buildings constructed during the late 1st century BC – early 1st century AD, owing to the sponsorship of Euphrosynos and Epigone, a couple of Mantineans. An honorific inscription records at length the whole of the building work in the Agora that was funded by the two benefactors, especially by Epigone **(fig. 119)**.

Near the Doric stoa and the north entrance of the Agora, the so-called **exedra of Epigone** is located **(fig. 120).** It is a semi-circular construction 38m in diameter that according to the honorific inscription could by itself adorn the city: *δυναμένη καὶ μόνη πόλεως κόσμος εἶναι.* It was possibly a two-storeyed building, divided into a number of rooms and richly decorated with statues. This monument is founded on an earlier building of rectangular plan, which was identified by the French excavators with the Agora of the Classical and Hellenistic city. After a series of repairs during the Roman period, the exedra of Epigone presumably fell out of use before it was transformed into a burial ground for Christians during Late Antiquity.

The edifice identified with the so-called ***makellos* of Epigone,** which is also mentioned in the inscription, lays to the east of the exedra. It was a fenced space of rectangular shape, consisting of workshops and shops arranged around a central paved courtyard. Among the commodities sold in the makellos were meat and fish, judging from the Latin root of the word: macellum (a specific type of building used as meat or fish market). However it must have been a luxurious building, as indicated by a partly preserved mosaic floor found in one of the rooms.

The north sector complex was completed by a long stoa with a double interior colonnade situated on the front side of the makellos. Of this stoa almost nothing is visible today.

The south and east sector of the Agora

Toward the east end of the southern long side of the Agora there is a building of rectangular plan (35 x 19m) identified as the ***Bouleuterion***, the meeting place for the council (*boule*) of the city **(fig. 121)**. The building consists of two one-aisled stoas sharing a common back wall. The north one facing the central free space of the Agora is winged with a row probably of ionic columns in the front and was constructed in the 3rd century BC. Probably in the Roman period the second stoa was built. It was possibly Ionic as well and was facing south. The west end of this complex was remodeled in Roman times to provide what was apparently a temple-like building dedicated probably to the imperial cult.

To the east and specifically on the south-east corner of the Agora you have the opportunity to explore the complex of the **public baths (fig. 122).** It was constructed most likely during the 2nd century AD and remained in use until the Late Roman period. During its period of function, the building was repaired and extended as the archaeological evidence suggests. The baths comprised the cold bath chamber, rooms for warm and hot baths and a number of rooms serving multiple purposes. The principal rooms were heated by means of the so-called hypocaust system. In this, the hot air from a furnace would circulate under the floor, which is supported by small pillars, and rise in hollow walls constructed of terracotta slabs (*tegulae mammatae).* Apparently as soon as the baths stopped serving their main purpose, two of the rooms were used as storage area and workshop respectively.

The south entrance to the Agora was located between the Bouleuterio and the baths. According to the literary sources it was monumental and was funded by the family of the Laconian benefactor Gaius Iulius Eurycles Herculanus Lucius Vibullius. A long one-aisled stoa, where a series of public character activities were served, was the eastern boundary of the Agora. It was firstly excavated by the French expedition and will be included in one of the forthcoming research projects of the Ephorate.

Sanctuaries and cults in the Agora

Some of the most important temples of the Agora are situated in the vicinity of the Theatre **(fig. 123)**.

Based on the description of traveler Pausanias (2nd century AD) that the **Temple of Hera** was situated «*προς τῷ θεάτρῳ*» (near the theatre) Fougères identified it with the foundations of the building lying along the south *parodos* (side-entrance). The temple, which measures 16 x 8,30 m, comprised two rooms and had two columns across the front, on the east side. It was probably built before the re-establishment of the city around 370 BC. The cult statue, made by the famous 4th century sculptor Praxiteles, depicted Hera sitting, with Athena and Hera's daughter Hebe on either

side.

Next to the Heraio at the south are the remains of another building identified with the **Sanctuary of Zeus *Soter*** (Saviour). It was of rectangular plan and dimensions 12 x 7 m. Its orientation from south to north, unlike the rest of the Agora edifices, suggests that it was one of the earliest cult places here. The account of Thucydides, that the Mantineans placed in the temple of Zeus a *stele* (pillar of stone) reporting the terms of a treaty agreed among themselves, the Athenians, the Argives and the Eleians in 421 BC, before the re-establishment of the city, is in this hypothesis favour.

At the back of the scene of the theatre lie the foundations of two **temple-like buildings** dated to Roman times **(fig. 124)**. Twin temples of this type are possibly related to the imperial cult. Their prominent position in the central free space of the Agora, where they face, underlines their significance. The remains of a construction dated to the Late Geometric (8th century BC) and the Archaic period (7th – 6th century BC) found recently under the foundations of the south building 1,60 m in depth give new evidence about the early history of the site. This construction is probably related to religious ceremonies.

The city plan and the fortification wall.

According to the evidence available, the **city plan** consisted of an extensive network of horizontal and vertical streets forming rectangular city-blocks.

You have the opportunity to see a restricted section of the urban space by visiting the two edifices that were partly excavated in the past and are now included in the suggested route. The **first building** is identified as a private house (*villa*) comprising a number of rooms, among which a bath facility (*balaneion)* **(fig. 125)**. The construction phases of the building date from the Hellenistic to the Late Roman period. The archaeological finds (coins, lamps) suggest that the best represented period of function is the Roman and lasted until the 6th- 7th century AD, when the building fell out of use.

The second building is identified possibly as a **basilica**. It is a particularly large building of rectangular plan measuring 37 x 33 m. A relatively small arch is formed in the middle of the eastern wall **(fig. 126)**. The building dates to the Roman period and its function is still uncertain, as it is only partly excavated. Usually the basilicas were places used for public assemblies, commercial affairs or as courthouses. A very well preserved floor made of clay tesserae to the south of the arch is worth seeing.

At the last part of the route you have the chance to visit the remains of the imposing **walls** mentally following the road alongside the wall circuit up to the so-called Gate of Tegea **(fig. 127)**. The defensive wall was built in the late 4th century BC, comprised at least 8 gates and around 120 towers. It consisted of mud brick resting on a stone socle 4,50 m wide, which is visible to a large extent today. The Gate of Tegea, the best preserved of the circuit, was the starting point of the road that led to the neighboring territory of Tegea. This road also linked Mantineia with the sanctuary

of Poseidon *Hippius* (related to the horses), the protector god of the city, that was probably located to the contemporary village of Melia. The traces of this road are visible inside the gate. Look for the *armatrohies*, the ruts created on the surface of the stone slabs due to the constant circulation of wheeled vehicles. During its last period of use, the late antiquity, the area to the west of the gate was transformed into a burial ground, probably for Christians.

PROJECT CONTRIBUTORS

The project "Enhancement of the archaeological site of Mantineia" was carried out within the National Strategic Reference Framework 2007-2013 (NSRF). It was introduced into the priority axis "Sustainable Development and Quality of Life-Peloponnese" of the regional operational program of "Western Greece, the Peloponnese and the Ionian Islands" with a budget of 578,760€.

The design and realization of the enhancement project was carried out by the scientific and technical staff, that was involved exclusively in the project, as well as the personnel of the Ephorate.

Director and Scientific Supervision: Anna Vasiliki Karapanagiotou (Dr. archaeologist, director of the Ephorate of Antiquities of Arcadia).
Study: Anna Vasiliki Karapanagiotou (Dr. archaeologist), Athina Koutsi (architect engineer), Evangelia Argyropoulou (archaeologist), Evangelia Karavia (surveying engineer).
Budget manager: Nikoletta- Kanella Kladouri, Stelios Papademetriou.
Administrative management: Vassiliki Karagianni, Heleni Nikolarou, Stelios Papademetriou.
Project archaeologists: Maria Angelakou, Evangelia Argyropoulou, Vasiliki Zorba, Triantafylli Soteropoulou.
Project and safety engineers: Efstathia Argyropoulou, Iliana Papadaki.
Design of the signs: Konstantinos Mparoufis
Conservators: Valentini Dousi, Heleni Karantounia, Nikoletta-Kanella Kladouri, Nikoletta Plataniti.
Workers: Anastasios Angelakos, Penelope Angelopoulou, Michalis Andrianopoulos(†), Ioannis Argyris, Athanasios Assiouras, Matthaios Heliopoulos, Ioannis Kaperonis, Georgios Koulis, Spelios Kyriakopoulos, Georgios Bertsos, Konstantina Boulougouri, Konstantinos Nikolopoulos, Konstantinos Papagiannis, Nikolaos Papadolias, Panagiotis Papanikolaou, Stavros Pafylias, Christos Rekas, Ioannis Roumentzas, Demetrios Terzis, Georgios Tzemis, Anastasios Troupis.
Plans: Sofia Stavropoulou.
Ground plans: Vassilios Zekios
Aerial photographs: Kostas Ksenikakis (aerial photographs and photographs of objects). Vassiliki Konstantopoulou (aerial photographs)
Voluntary work: Aliki Meımetea, Tassos Kehagias

fig. 112

fig. 113

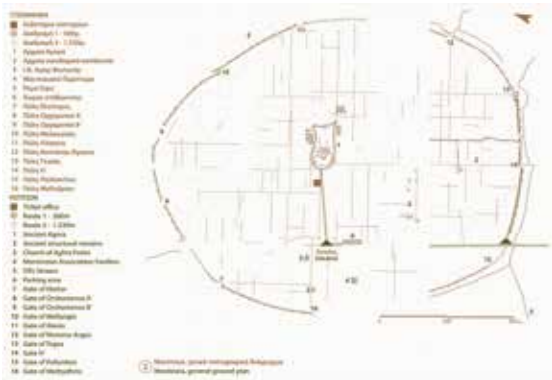

fig. 114

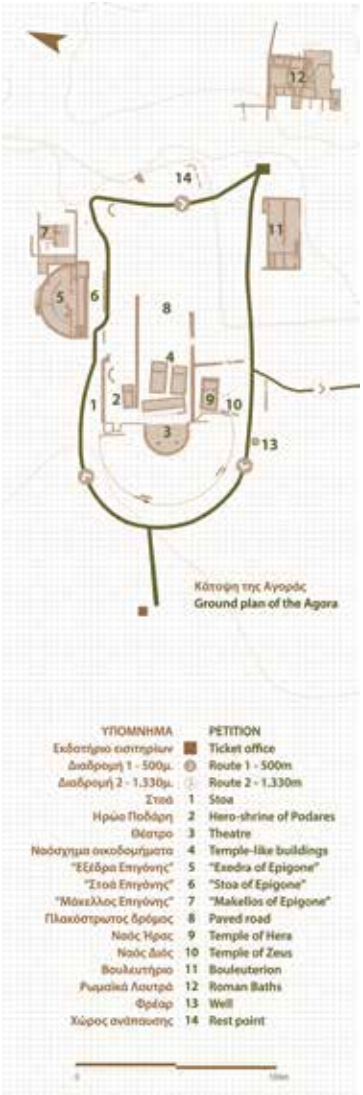

fig. 116

fig. 115

fig. 117

fig. 118

fig. 119

fig. 120

fig. 121

fig. 122

fig. 123

fig. 124

fig. 125

fig. 126

fig. 127

LIST OF FIGURES

Figure 112 The territory of Mantineia
(design V. Zekios – archive of the Ephorate of Antiquities of Arcadia)
Figure 113 View of the Gortsouli hill from the theatre
(ph. A.V. Karapanagiotou - archive of the Ephorate of Antiquities of Arcadia)
Figure 114 Ground plan of Mantineia
(design V. Zekios, K. Mparoufis – archive of the Ephorate of Antiquities of Arcadia)
Figure 115 Ground plan of the Agora
(design V. Zekios, K. Mparoufis – archive of the Ephorate of Antiquities of Arcadia)
Figure 116 Aerial photograph of the western sector of the Agora (ph. K. Xenikakis)
Figure 117 Clay tablets mentioning names of Mantineans (ph. K. Xenikakis)
Figure 118 Aerial photograph of the western sector of the Agora. The hero – shrine of Podares in the foreground (ph. K. Xenikakis)
Figure 119 Inscribed stele with honorific inscription dedicated to Euphrosynos and Epigone (ph. K. Xenikakis)
Figure 120 Aerial photograph of the exedra of Epigone (ph. K. Xenikakis)
Figure 121 Aerial photograph of the so-called bouleuterion (ph. K. Xenikakis)
Figure 122 Aerial photograph of the baths. The principal rooms are marked: 1) Courtyard. 2) Changing room (apodetyrium). 3) The cold bath chamber (frigidarium). 4) The warm (tepidarium) and the hot bath chambers (caldarium). 5) Workshop. 6) Storage area. (ph. K. Xenikakis)
Figure 123 Aerial photograph of the western sector of the Agora (ph. K. Xenikakis)
Figure 124 Aerial photograph of the twin temple-like buildings (ph. K. Xenikakis)
Figure 125 Aerial photograph of the villa (ph. K. Xenikakis)
Figure 126 Aerial photograph of the basilika (ph. K. Xenikakis)
Figure 127 Aerial photograph of the Gate of Tegea (ph. K. Xenikakis)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

Adam J.P., *L'architecture militaire Grecque*, 1981, 176-178.

Αλεξοπούλου Ι., *Μαντινέη Ερατινέη. Ιστορική και Αρχαιολογική ανασκόπηση της Αρχαίας Μαντινείας*, 1976.

Amit M., *Great and Small Poleis*, 1973, 121-182.

Δημακοπούλου Α., Εργασίαι καθαρισμού και διαμορφώσεως χώρου Αρχαίας Μαντινείας, *ΑΔ* 20 (1965) Χρονικά 177-8.

Dilke O.A.W., The Greek Theatre Cavea, *BSA* 43 (1948) 125-192.

Dilke O.A.W., Details and Chronology of Greek Theatre Caveas, *BSA* 45 (1950) 21-62.

Di Napoli V., The Theatres of Roman Arcadia, Pausanias, and the History of the Region στο: E.Østby (επιμ.), *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, 2005, 509-520.

Fougères G., Rapport sur les fouilles de Mantinée, *BCH* 11 (1887) 485-490.

Fougères G., Bas- reliefs de Mantinée, *BCH* 12 (1888) 105-128.

Fougéres G., Fouilles de Mantinée. I. L'enceinte et les environs, *BCH* 14 (1890) 65-90.

Fougères G., Fouilles de Mantinée. II. Topographie Intérieure, *BCH* 14 (1890) 245-271.

Fougères G., Fouilles de Mantinée. Télesphoros, *BCH* 14 (1890) 595-601.

Fougères G., Inscriptions Archaïques de Mantinée, *BCH* 16 (1892) 568-579.

Fougères G., Inscriptions de Mantinée, *BCH* 20 (1896) 119-166.

Fougères G., *Mantinée et l'Arcadie orientale*, 1898.

Frazer J.G., *Pausanias's Description of Greece,* IV, 1898, 201-216.

Gell W., *Itinerary of the Morea: being a description of the routes of that peninsula*, 1817.

Hodkinson S. and H., Mantineia and the Mantinike: Settlement and society in a Greek Polis, *BSA* 76 (1981) 239-296.

Howell R., A Survey of Eastern Arcadia in Prehistory, *BSA* 65 (1970) 85-88.

Jost M., Sanctuaires et cultes d'Arcadie, 1985.

Jost M., The Distribution of Sanctuaries in Civic Space in Arkadia, στο: Alcock, S.E. and Osborne, R. (επιμ.), *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient* Greece, 1994, 217-230.

Jost, M., Un réseau de défense du territoire en Mantinique, στο: *Πρακτικά του ς' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β', 2001 – 2002, 295- 308.

Καλτσάς Ν., Τρεις ανάγλυφες πλάκες από επένδυση βάθρου στο: Ν. Καλτσάς – Γ. Δεσπίνης (επιμ.), *Πραξιτέλης*, 2007, 82-87 αριθ. 12.

Καραπαναγιώτου Α.Β., Αρχαία Αρκαδία. Στα βήματα του Παυσανία, στο: Σαραντάκης Π. (επιμ.), *Αρκαδία. Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, 2010.

Καραπαναγιώτου Α.Β., Μηλιά Μαντινείας. Οικόπεδο Μ. Καραλή, *ΑΔ* 2010, Χρονικά (υπό έκδοση)

Καραπαναγιώτου Α.Β., Αργυροπούλου, Ε., Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Μαντίνειας,

ΑΔ 2011, Χρονικά (υπό έκδοση).
Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Η μαντινική Πτόλις, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 19Β', 1992-1993, 95-115.
Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Οι κόρες της Μαντινείας, *ΑΔ* 56, 2001, Μελέτες 127-152.
Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Στα ίχνη της αρχαϊκής Μαντίνειας, στο: Γ. Α. Πίκουλας (επιμ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία*, 2008, 125-143.
Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θ., Μαντίνεια και Μαντινική, στο: Βλαχόπουλος Α. (επιμ.) *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος* ,2012, 242-247.
Lattermann H., Nestane und das Argon Pedion, *AA* 28, 1913, 395-428.
Lauter H., Lauter-Bufe H., Becker P., Die reifklassische Doppelstoa in Mantinea: neue Daten, *AM* 119 (2004) 317-338.
Leake W.M., *Travels in the Morea*, I, 1830, 100-114.
Martin R., *Recherches sur l'agora* grecque, 1951, 380-1.
Moggi M., *I Sinecismi Interstatali* Greci, 1976, 140-156.
Morgan C., Cultural Subzones in Early Iron Age and Archaic Arkadia? στο: Th.N.
Nielsen T.H., Mantinea στο: Hansen M.H. and Nielsen T.H., *An Inventory of Archaic and Classical Poleis,* 2004, 517-520.
Ντατσούλη- Σταυρίδη Α., *Μαντίνεια. Αρχαιολογικός Οδηγός*, 2000.
Παπαχατζής Ν., *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις. Αχαϊκά-Αρκαδικά*, 1980, 189-221.
Πίκουλας, Γ.Α., *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, 1995.
Pritchett W.K., *Studies in Ancient Greek Topography* II (Battlefields), 1969, 37-72.
Ρηγόπουλος Ν., *Ιστορία της Μαντινείας*, 1938.
Robinson E.W., *The first democracies. Early popular government outside Athens*, 1997.
Robinson E.W., *Democracy beyond Athens. Popular Government in the Greek Classical Age*, 2011.
Ross L. *Reisen und Reiserouten durch Griechenland.* Erster Theil: Reisen im Peloponnes, 1841.
Σαλαβούρα Ε., *Μυκηναϊκή Αρκαδία. Αρχαιολογική και τοπογραφική θεώρηση*, 2015.
Scranton R.L. 1941. *Greek Walls,* 1941, 57-59, 90, 156-157, 172.
Spawforth A., *Sparta and the Augustan Cultural Revolution*, 2012.
Tsiolis V., *Mantinea-Antigonea: aspectos históricos de una ciudad arcadia*, 2002.
Winter F.E., *Greek fortifications*, 1971
Winter F.E., Arkadian Notes I: Identification of the Agora Buildings at Orchomenos and Mantinea, *EchCl 31* (1987) 235-246.
Winter F.E. 1989. Arkadian Notes II: The walls of Mantineia, Orchomenos and Kleitor, *EchCl* 33 (1989) 189-192.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2007-2013
Δυτικής Ελλάδας | Πελοποννήσου | Ιονίων Νήσων
Μαζί για την ανάπτυξη

ΕΣΠΑ 2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
Ποιότητα ζωής για όλους.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης